

МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РФ
ТУВИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

Кафедра тувинской филологии и общего языкознания

ВЫПУСКНАЯ КВАЛИФИКАЦИОННАЯ РАБОТА

**Тексты буддизма, переведенные на тувинский язык, возможности их
использования в учебном процессе в 5-9 классах**

(Тыва дылче очулдурган буддизм сөзүглелдери, оларны 5-9 класстарга
өөредилгеге ажыглап болу-рунуң аргалары)

Направление подготовки 44.03.05 Педагогическое образование (с двумя
профилями подготовки), профили «Родной язык и литература» и
«Иностранный язык (английский язык)»

Выполнила: студентка филологического
факультета 5 курса 1 группы
Сурун Алдын-Сай Андреевна
« 10 » июня 2020 года

Научный руководитель: Бавуу-Сюрюн М.В., д.филол.н., доцент
« 15 » июня 2020 года

Приказ _____

Допущена к защите « ____ » _____ 20 ____

Протокол заседания кафедры КТФиОЯ № ____

Зав. кафедрой _____ Куулар Е.М.

К Ы З Ы Л – 2020

ДОПЧУЗУ

Кирилде	3
I . Тыва дылда очулга ажылының дугайында	7
1.1.1. Баштайгы очулга ажылдары, оларның угланыышкыны болгаш хевирлери.....	9
1.1.2. Амгы үеде очулга болгаш оларның угланыышкыны хевирлери.....	10
1.1.3. Тывага буддизмнің келгени, сайзыралы болгаш амгы үеде байдалының дугайында.....	11
1.1.4. Буддизм өөредииниң тыва дылче очулгалары.....	13
I.2. Сарыг шажынның номнарының, өөредиглериниң очулгазы.....	13
I.2.1. Орус дылдан очулгалар.....	14
I.2.2. Тибет дылдан очулгалар оларның хевирлери.....	15
I.2.3. Немец дылдан очулгалар.....	16
I.2.4. Англи дылдан очулгалар.....	16
I.2.5. Тыва дылдан очулгалар.....	17
Түңнел.....	19
II эге. Очулга сөзүглелдериниң өөредилге-методиктиг комплексче киирери	20
II. 1.Амгы үеде федералдыг күрүнениң өөредилге стандартында тыва дыл эртемин өөредирииниң негелделери.....	20
II.2. Очулгага даянган немелде дидактиктиг материалдар.	
II.2.1. 5-ки класска ажыглаар мергежилгелер болгаш дидактиктиг материалдар.....	21
II.2.2. 6-гы класска ажыглаар мергежилгелер болгаш дидактиктиг материалдар.....	28
II.2.3. 7-ги класска ажыглаар мергежилгелер болгаш дидактиктиг материалдар.....	30
II.2.4. 8-9-ку класска ажыглаар мергежилгелер болгаш дидактиктиг материалдар.....	40
Түңнел.....	45
Ажыглаан литература	48

КИИРИЛДЕ

Бистиң Тывавыска буддизмниң (сарыг шажынның) өөредии 20 вектиң эгезинге чедир аас-биле тарап турган, ол билиглер эрги моол бижикте, тибет дылда судурлардан кээп турган. Буддизм өөренип турган лама башкылар ол үеде Моолга болгаш Тибетке хүрээ-хииттерге өөренип алгаш, Тывага ол билиглерин чүгле аас-биле тарадып турган. Ёзулалдар үезинде эрги моол азы тибет дылда судурларны ажыглаары ам-даа уламчылап турар.

Амгы үеде сарыг-шажын өөредиин тибет дылдан тыва дылче дорт аас-биле болгаш бижимел очулдуруп турар апарган болгаш бөдүүн чондан дыннакчыларның саны оранчок хөй. Тыва лама башкылар Индиядан буддизмни өөрөнгөш, дорт-ла нептередип турар апарган. Индияга тибет дылды хөй чылдар ишти өөренип алгаш келгөш, ёзулалдар эрттирерде, судурларны тибет дыл кырынга номчуп берип турар. Олар болза амгы үеде бодунуң төрөөн дылы ышкаш, тибет дыл кырынга хостуг чугааланып турарлар. Ынчангаш очулга ажылы 2000 чылдарның соонда идепкейлиг чоруп эгелээн. Ооң мурнунда колдуу-ла ёзулалдарны тывалап эрттиргөш, судурларны эрги моол азы тибет дылга номчуп бээр турган болза, амгы үеде буддизм философиязы-биле аас болгаш бижимел очулгаларның ачызында таныжар аргалыг апарган.

Буддизм тыва чоннуң сагыш-сеткил культуразында улуг черни ээлеп турар.

Доозукчу квалификастыг ажылдың темазы: тыва дылче очулдурган буддизм сөзүглелдери, оларны 5-9 класстарга өөредилгеге ажыглап болурунун аргалары.

Ажылдың чугулазы: бо темага хамаарыштыр эртем талазы-биле сайгарылга тыва дыл эртеминде ам дээрезинде чок. Ындыг-даа болза тыва чоннуң амыдыралында буддизм база катап идепкейлиг киржилгелиг апарганы чигзиниг чок көскү. Буддизм өөредии аас-даа, бижимел-даа очулга ажылының ачызында нептереп, идепкейжип турар. Амгы парлаттынып турар очулгаларда баштай кайы дылда парлаттынганы, каяа үндүргөн номдан ук

өөредигни тыва дылче очулдурганы орта билдинмес ажылдар бары билдинип турар. Ол ышкаш бир дылдан 2-3 дыл ажыр очулдуруп турда, медээ өскерлип, чидип болуру очулга теориязындан билдингир [Сдобников, Петрова 2006: 199]. Ынчангаш амгы үеде очулганы хынап, шүүштүрүп болур аргалар тыптып келгени ук ажылдың шынарын бедидип болур. Бо бүгү байдалдар бистиң шилип алган темавыс чугула деп чүүлдү бадыткап турар. Тодаргай очулгага киришпес-даа болзувусса, бо айтырыгже кичээнгейни углаары чугула деп санаар бис.

Буддизм өөредиглеринде тыва кижиниң аажы-чаңын хевирлээринге улуг салдарлыг болган чүүлдер хөй санныг. Амгы үеде Чырыткылыг Далай-Лама башкының өөредиглерин бүгү делегейде хөй-янзы язы-сөөк кижилер дилеп алгаш, өөренип, дыңнап амыдыралынга удуртулга кылдыр ажыглап чоруур. Ук лекцияларны англи дылдан орус дылче очулдургаш, тускай номнар, дискилер кылдыр үндүрүп турар апарган. Оларның аразында «Этика для нового тысячелетия» (2001), «Больше чем религия. Этика для всего мира» (2016) деп номнары кижини төрөлгөтөнниң сагыш-сеткил культуразының база бир улуг өнчүзү апарган. Оларның кижизидилгелиг утказы үнелеп четпес өөредиглиг болганда, уруглар кижизидилгезинге таарымчалыг. Бо номнар тыва дылче очулдуртунмаан болганда, оларның чамдык кыска кезектерин уругларның хар-назынын барымдаалап, чогуур темаларга канчаар ажыглап болурун бистиң ажылывыста сүмелээн. Кичээлдер дыл талазы-биле билиглер бээр кол сорулгалыг болганда, онаалгаларны ук темаже углап бээри чугула.

Сөзүглел-биле ажыл өөреникчилерниң харылзаалыг чугаазын сайзырадырынга кол черни ээлээр. Эң ылаңгыя чогаадыгларның угаап-боданышкын янзызын тургузуп өөрениринге таарымчалыг.

Херек кырында амыдыралга кижини өске дылда бижээн чүүлдү номчааш, билип алганы-биле тывалап өске улуска дамчыдып бээр азы кады сайгаржыр байдалдар бо-ла таваржы бээр. Бо чаңчылды сайзырадыр база харылзаалыг чугаа кылып билир кылдыр өөренир. Маңаа чугула чедип алыр чүүлү –

чугааның темазынга дүүштүр сайгарып, түңнөп өөредир. Бо дээрге ниити өөредилге компетенцияларынга хамааржыр мергежилгелер болур.

Ажылдың чаа чүүлү: сарыг-шажынга хамаарышкан сагыш-сеткил кижизидилгезинге хамаарышкан сөзүглелдерни башкыларга, номнар авторларынга дузаламчы кылдыр мергежилгелер, мергежилгелерниң чорудуу кылдыр тургускан онаалгаларлыг. «Основы религиозных культур и светской этики», «Улусчу ужурлар» деп предметтер аразында харылзааларын чорудуп болурун тайылбырлаан.

Ажылдың теоретиктиг үндезиннери: төрөөн дыл башкылаарының болгаш мөзү-шынар кижизидериниң дугайында педагогика, методика талазы-билде ажылдарга даянган. Ол дээрге сураглыг совет педагог В.Сухомлинский, этнопедагогиканың үндезилекчизи Г.Н.Волковтуң, А.Б.Панькинниң ажылдары. Тыва дылды башкылаарының К.Х.Оргунуң, Х.С.Алдын-оолдуң, А.К.Ойдан-оолдуң, К.Б.Март-оолдуң ажылдары, орус дыл методиказының ажылдары.

Ажылдың сорулгазы: сарыг шажынның өөредииниң тыва дылче очулгаларын сайгарып көөр. Оларны тыва дыл кичээлдеринге ажыглап болурунуң аргаларын дилеп тывар.

Сорулганы чедип алырда шиитпирлээр айтырыглар

- буддизмниң өөредиин тыва дылче очулгалар дугайында сайгарылганы чорутпушаан, башкылаашкын ажылынга таарымчалыг сагыш-сеткил культуразын хевирлээринге, үндезин культурага даянган сөзүглелдерни дилеп тывар;
- очулганың ролюнуң дугайында тайылбырларны бээр;
- дидактиктиг, кижизидилгелиг потенциалдары таарымчалыг үзүндүлерни аңгылап алыр.
- ук сөзүглелдерден янзы-бүрү немелде мергежилгелерни класстар аайы-биле ажыглап болур кылдыр тургузар.
- болдунар черлерге мергежилгелерниң чорудуун тодаргайы-биле бижиир.

Ажылдың практиктиг материалы: аңгы-аңгы дылдарда сарыг-шажынга хамаарышкан номнар, сөзүглелдер.

Ажыглаан арга-методтар: тайылбырлап бижиириниң методу, деңнелге аргазын ажыглаан.

Ажылдың практиктиг ужур-дузасы: школа башкыларынга, өөредилге номнарының авторларынга, студентилерге, сарыг-шажын талазы-биле эртем ажылы кылып чорудуп турар улустарга ужур-дузалыг.

Ажылдың тургузуу: кирилде, 2 эге, түңнел, литература даңзызызындан тургустунган.

I. Тыва дылда очулга ажылының дугайында

Тыва чогаалдың очулгазының дугайында эртем ажылдарын көөр болзувусса, оларны колдуу бистиң ийи эртемденнеривис дыл эртемденериниң доктору Доржу Сенгилович Куулар, Антон Каваевич Калзан кылып турганнар.

Очулга төөгүзү деп эртем чоокку үелерде тыптып келзе-даа, ооң шинчилээр чүүлдериниң чамдызынче шагда-ла эртемденнер кичээңгейни сала берген турган. Тыва чогаал очулгазының дугайында эртемде, бир эвес очулга төөгүзүнүң үе-чадаларын ам-даа тодаратпаан болза, бир эвес янзы-бүрү чогаал угланыышкыннарының очулга талазы-биле аразында демиселин шинчилевээн болза, база тус-тус салым-чаяанныг очулдурукчулар дугайында чаңгыс-даа эртем чүүлдери бижиттинмээн-даа болза, тодаргай чогаал угланыышкынны болур социалистиг реализмниң бот онзагай туруштарын тыва чогаалдың очулга таварыштыр шиңгээдип алганының дугайында ажылдар бар бооп турар. Азы аңгы бир чогаалчының чогаадыкчы үнелиг чүүлдерин өске дылда чогаалдың шиңгээдип ап турарын бистиң эртемденнеривис онзалап демдегелээн. Чижээлээрге: А.К. Калзан «Тыва шии чогаалының сайзыралының хоойлуларының дугайында айтырыгга хамаарыштыр» деп чүүлүнге: «1920 чылдарда сценага чогаатпышаан ойнаар тыва шиилер кызыл шеригжилерниң болгаш Кызыл хоорайның орус чурттакчыларының көргүзүглериниң салдары-биле тыптып келген.

Тыва чогаалчылар М.Шолоховтуң болгаш өскелерниң-даа чогаалдарын очулдуруп тургаш, боттарының чогаадыкчы ажылының байыырынга чамдыкта харын-даа сагышка кирбээн идигни ап турарлар. Чижээлээрге, бистен эрте чарылган прозаик Б.Ондарның алдангы чылдарда чогаадыкчы идепкейин күштелип, тыва литератураның төөгүзүнге эвээш эвес чечен-чугааларны, тоожуларны артырганы «Андарган кур чер» деп романны очулдуруарынга киришкенинден база биче эвес хамааарылгалыг болган деп бодаар бис» деп онзалап демдеглээн [Калзан, Куулар 1959].

Ынчангаш очулга төөгүзүнгө хамааржыр чамдык эртем чүүлдери бар-даа болза, чедир кылдынмаан ажилдар ам-даа хөй. Очулга төөгүзүнүн үе-чадаларын тодарадырын оралдашкан бис, ынчалза-даа ол тодарадылга ам-даа чедир шинчилеттинип, аңаа өскерилгелер болуру чугаажок, чүгө дизе кажан бис тус-тус чогаалдар очулгазының болгаш очулдурукчулар дугайында ажилдарны кылганывыс түңнелинде чамдык чаартылгалар болур чадавас. Чогаал очулгазының төөгүзүн тыва бижиктиң тыптып келген үеи 1930 чыл мурнунда база ооң соонда деп ийи улуг үе-чадаларга чарарга эптиг болур. Чүгө дизе үе-чада тодарадылгазын кылырда, чуртка бооп турган социал-төөгүлүг болуушкуннар болгаш чурттун сайзыралының өскерлишкени биле холбаары чугула.

1.1. Баштайгы очулга ажилдары, оларның угланыышкыны болгаш хевирлери

Эрте бурунгу үелерде бистиң эраның XI-XII вектерде бурунгу түрк, уйгур болгаш кыргыз каганныг (хаанныг) күрүнелер турарда, бистиң өгбелеривис эрте-бурунгу түрк дылдыг чорааннар. Олар кыдат, индий, санскрит дылдардан дыка хөй төөгү бижимелдерин болгаш шажын чырыдыышкынныг чогаалдарны очулдурганнар. Чижек кылдыр сарыг шажынның көскү эртемдени Васубандхунун «Абхидармакоча» деп ажылын болгаш X векте кыдат дылдан Сыңгу Сели Тудуннун очулдурганы «Алтун йарук» («Алдын чырык», амгы үеде «Алдын херел») деп судур номналын айтып болур. Безин чадаарда Орхондан тывылган эрте-бурунгу көжээлерде түрк бижимелдерниң бирээзи кыдат дылче очулдуртунган болган. Ооң дузазы-биле ол бижимелдерниң тывылган үезин шын тодараткан. Ол болза очулга ажылы-дыр – түрк дылдан кыдат дылче.

ТАР үезинде очулганың сайзыралын: бижимел чогаал очулгазының тыптып эгелээн эреңгей үе-чадазы – 1930-1937 чылдар: тыва чогаал очулгазының тывылган үеи – 1937-1944 чылдар деп ийи үеге чарып болур.

Ынчангаш 1937 чылга чедир колдуу өөрөдилге, албан черлеринин номнары очулдуртунуп, а чогаал очулдурукчуларындан бедик мергежилдиг чечен чогаал очулдурукчулары илереvээн турган.

Тыва дылче орус дылдан эң баштайгы очулганы М. Мохов кылган. Ол А. Нухраттың «Хову тоожузу» деп ному-дур, ол очулгага үндезилээш, бөлүк авторлар «Самбукайның чугаазын» бижип үндүргеннер. «Бистиң ажыл», «Бичии тургузукчулар», «Өөрениили», «Чаа орук» дээш оон-даа өске.

1945-1960 чылдар – тыва чогаал очулгазының сайзыраңгай үе-чадазы. ТАР ССРЭ-ге каттышкан соонда тыва чогаал очулгазы төөгүнүң бир янзы байдалынга хөгжүп эгелээн, чүге дизе ТАР-ның ССРЭ-ге каттыжып киргени канчаар-даа аажок төөгүлүг ужур-дузалыг болуушкун болган. Ол тыва улуска чүгле бурунгаар депшилгени эвес, культура талазы-биле улуг каражаны, тыва омак-сөөк үндезин сеткил-хөөннү хоозураашкыннарга база таварыштырып каан. Ол чүл дээрге тыва дылды ийиги чергениң дылы кылдыр көрүп, тыва улустуң аас чогаалын хоруп, тыва чаңчыл, езулалдарны, тыва кижиниң сүлдезиниң чарылбас кезээ болур омак-сөөк көшкүн амыдыралындан чаргаш, сууржуң чуртталгаже кииргени болур-дур.

1.2. Амгы үеде очулга болгаш оларның угланыышкыны болгаш хевирлери

Бир эвес тыва чогаал очулгазы өске үе-чадаларда дыка сайзырап, хөй-хөй чогаалдар очулдуртунган болза-даа, бо үе-чадада очулга ажылы эвээжей берген. Ооң чылдагааны чингине тыва чогаал медээжок сайзырап, 60-70 чылдарда тыва дылда улуг хемчээлдиг чогаалдарның көстүп келгени – тыва чогаалдың сайзырап, бут кырынга туруп келгениниң херечизи-дир. Ынчалза-даа очулга улам ханылап, ССРЭ-ниң барык бүгү чоннарының чогаалдары орус дылды таварыштыр очулдуртунгулаан. Чижээлээрге, алтайларның, хакастарның, якут, бурят, сонгу чүк улустарының, казак, беларусь, грузин дээш оон-даа өске Оларга Ч. Айматовтуң, Н. Доможаковтуң, М. Ауэзовтуң, Л.Кокышевтиң, В.Сангиниң, болгаш өскелерниң-даа чогаалдары хамааржыр.

Даштыкы чогаалчылардан П. Неверлини, Р. Тагорну, Э. Хемингуэйни, Г. Андерсенни адап болур.

Моол дылды тыва дылче дорт очулганы Г. Санчаа, К.Аракчаа, Ю. Аранчын, а алтай, хакас дылдардан Ю.Күнзегеш кылып эгелээн.

Дараазында бедик мергежилдиг очулдурукчулары немешкен. Оларга чогаалчылар К. Кудажы, Е. Танова, М. Өлчей-оол, М. Доржу, А. Даржай, В. Монгуш, Э. Донгак, К. Черлиг-оол, В. Серен-оол; эртемденнер А. Калзан, Д. Куулар, Я. Хертек; база салым-чаяанныг очулдурукчулар С. Күстүгүр, Х. Ойдан-оол, М. Хенче-Кара хамааржыр, а аныак чогаалчылардан Н. Кууларны демдеглеп турар.

Бо хүннерге чедир тыва чогаал очулгазы колдуу орус дылды таварыштыр кылдынып турган болза, чоокку үеде өске дылдарның бодундан дорт тыва чогаалче очулдулары негеттинип келген. Чүге дизе, бирээде: буступ дүшкен ССРЭ-нің күрүнелериниң кол харылзажыр дылы орус дыл турган, ынчангаш ол дылды кижиги бүрүзү билир болгаш, орус дылче очулдуртунган өске чоннарның чогаалдарын номчуп ап турар, ийиде: орус дылды таварыштыр тыва чогаалче ийи дакпыр очулгадан чогаалдың бот-онзагай уран-чечени кошкап болур.

1.3. Тывага буддизмнің келгени, сайзыралы болгаш амгы үеде байдалының дугайында

Буддизмнің (сарыг шажынның) Тывага баштайгы чалгыглары IX чүс чылдарда уйгурлардан дамчып келген. Сарыг шажынны тывалар, Моол империяның составына Тываның турган үезинде, XIII-XIV чүс чылдарда өөренип-билип эгелээннер. Археологтарның тыпканы-биле ап көөр болза Тываның девискээринге турган эң баштайгы хүрээ-хииттерни XVIII-XIV вектерде турган деп санап турар. XVIII вектиң ийиги чартыында, Тываның кирип турганы, Джунгар хаан чагыргазын Кыдаттың Цин деп маньчжурлар династиязының аг-щери чылча шапканының соонда Тыва Кыдаттың чагыргазынче кирген. Ол үеден эгелээш Тываның девискээринге Гэлуг

школазының төлээлекчи моол ламалары идепкейи-биле Сарыг шажынны нептередир ажылын чорудуп эгелээн; оон ыңай Нынгма деп ёзулал база элээн тарай берген. XVIII вектиң 70 чылдарындан эгелеп Тывага Сарыг шажынның баштайгы үндезин хүрээлери тыптып эгелээн.

Буддизмниң сайзыралы.

XIX вектиң 2-ги чартында хүрээлер Тываның кожуун бүрүзүнге турган.

Чадаана хүрээзиниң соржулары (дээди ламалары) тыва буддизмниң баштыңыга Камбы-лама деп ат алганнар. 1912 чылга чедир тыва моолдар-биле катый маньчжурларның чагыргазына турган болгаш тываның Камбы-ламалары Богда-Кегээнге чагыртып турганнар; моон ап көөр болза тыва буддизм бурят эвес, а Моол-биле харылзаазы улуг турган. Тыва буддистер Моолдун хүрээлеринге доктаамал барып тейлээшкиннерни (паломничества) чорудуп турган. Тыва буддизм шажын ниитилелинде тургузуунун аайы-биле моол буддизм-биле канчалдыр-даа өскерилбейн турар.

Сарыг шажын тываларның ёзу-чаңчылдарына, уран чүүлүнге элээн хөй салдарын чедирген: улус эмнелгезинге, сан-чурагайында байырлалдарына, улустун амыдыралда кылып чорудар ужурларына (куда-дой, байыр-наадым, дагылгалар дээш) изин арттырган, оон ыңай хамнаашкына база чаартылгаларны кирип, ооң-биле сырый харылзаалыг апарган. Тыва буддизм тываларның эрте-бурунгу чүдүлгези хамнаашкын-биле катый деңге хөгжүп турган: бирде улус хамнарга барып, а чамдыкта ламаларга барып турган.

XX чүс чылдарның 20-ги чылдарның төнчүзүнде Тывага 19 хүрээ-хииттер болгаш 3 муң хире лама-башкылар турган. Тыва политика талазы-биле өскерлишкиннер (революция) чоруп эгелээрге хүрээлерниң шуптузун узуткап, чок кылып, ламаларны шиидип, мөчүлөп каапкан, чүгле каш хире улуг назылыг ламалар арткан турган [История Тувы I, 2001:]

1990 чылдан тура Тывага Сарыг шажынны катап тургузуп эгелээн. Тывада Гелукпа дээр сарыг шажынның хевири бар. Өске: Ньингма, Кадампа, Кагью, Сакья дээн чижектиг хевирлери Тывада чок.

«Тываның буддистер каттыжылгазы» (Объединение буддистов Тувы) – эрги ады «Тыва Республиканың Камбы-ламазының эргелели» (Управление Камбы-ламы Республики Тыва).

1.1.4. Буддизм өөредииниң тыва дылче очулгалары

Бистиң лама башкыларывыс Индиядан буддизмни өөрөнгөш, дорт-ла нептередип турар апарганы өөрүнчүг. Индияга тибетт дылды хөй чылдар ишти өөрөнип алгаш келгөш, ёзулалдар эрттирерде, судурларны тибет дыл кырынга номчуп берип турар. Олар болза амгы уеде бодунуң төрөөн дылы ышкаш, тибет дыл кырынга хостуг чугааланып турарлар. Ынчангаш тибет дылдан дорт-ла бистиң төрөөн тыва дылывысче очулга ажылын чүгле лама башкыларывыс кылып турарлар. Тибет дылдан орус дылче, дараазында ол-ла номну орус дылдан тыва дылче очулдурган.

Англи, тибет, немец дылдардан орус дыл кырынче очулдургаш, орус дылдан тыва дылче очулга ажылын кылып турганнар. А бистиң төрөөн тыва дылывыс кырынга чүгле чаңгыс ном 1992 чылда бижиттингөш, парлаттынган болуп турар.

Буддизм өөрөнип турган лама башкылар Тибетке өөрөнип алгаш келген билиглерин чүгле аас-биле тарадып турган. Амгы үеде аас болгаш бижимел хевирлери-биле немежиң эгелээн. Бир эвес лама башкыларывыс Индиядан тибет дылды өөрөмөөн турган болза, тибет дылдан дорт-ла бистиң төрөөн тыва дылывысче очулга ажылын чорудары берге байдалда турар деп санап турар бис.

1.2. Сарыг шажынның номнарының, өөредиглериниң очулгазы

Тыва хүрээлерниң болгаш лама башкыларның төөгүзүнүн дугайында бирги ном 2015 чылда чүгле чүс экземпляр кылдыр парлаттынган турган.

Ном шаа-биле тараттына бергенде, ону сонуургаан, хереглээн улус көвүдөй берген. Төөгү материалдары, сактыышкыннарны чамдык улус эгезинде билбейн барган болгаш, ном парлаттынган соонда, өгбелерниң болгаш чоок кижилериниң төөгүлерин немей чыып эккелген.

Кандыг-бир юбилейлерниң түңнелинде билдинмес чаа арыннар база ажыттынып келгилээн. Ынчангаш, неметтинген материалдарны эмгелеп-белеткээш, бирги номга немелде кезектер кылдыр кииргеш, хереглекчилерниң чагыы езугаар ийиги номну хөй эвес экземплярны үндүрер деп шиитпирлээн.

Сарыг шажын талазы-биле тус черниң Лопсаң-Чиңмит аттыг чүдүлге организациязы Ыдыктыг Будда Бурганның Өөредиинге дүүштүр, доктаамал аас-кежикти канчаар чедип алырын чонга чедирер дээш, тайылбырлыг номнарны тыва дыл кырынга үндүрүп эгелээн. Бирги ээлчегде чоннуң хей-аъдын көдүрер сорулгалыг, ынчангаш Хей-Аът судурунун утка-шынарын чонга чедирери чугула болган. Ийиде, Тывада дыка хөй сувурганнар болгаш Маани хүртүлери туттунган, оларның дугайында тайылбыр бээри негеттинип келгени-биле ук дептерни парлаан.

I.2.1. Орус дылдан тыва дылче очулдурган номнар

	Хаммалава Саддхатисса Будданың амыдыралы	Орус дылдан тыва дылче Николай Куулар очулдурган.	Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1993.
	«Лопсан Чамзы камбы» Сарыг шажынны өг-бүлеге сагыырының талазы-биле ёзу-	Орус дылдан тыва дылче очулгазын, сөс домаан Чотпун-оол оглу чочагар эдип шеверлээн.	Кызыл: Тываполиграф , 2007.

	чаңчылдар		
	Будда эрткен төрүмелдер төөгүлери	Орус дылдан тыва дылче очулгазы Н.Кууларныы.	Кызыл: Тываның Ю.Ш.Кюнзегеш аттыг ном үндүрер чери, 2010.
	Сарыг шажынның сайзыралы дээш Сарыг шажынны өг-бүлеге сагыырының талазы-биле ёзу- чаңчылдар	Орус дылдан тыва дылче очулга ажылын Чотпун-оол оглу Чочагар кылган.	Кызыл: ОАО «Тываполиграф», 2012. – 388 с.

I.2.2. Тибет дылдан орус дылче, орус дылдан тыва дылче очулдурган номнар

	Сарыг шажынның Үндезин Бурганы Будда Шакьямунииниң төөгүзү болгаш аас-кежикти канчаар чедип алырының өөредии	Перевод с тибетского геше Лобсанг Тхуптен. Перевод с русского книги Т.В.Сергеевой «Будда или легенда о разбуженном принце» Р.Д.Демчик. «Ламрим» ниитилели. Орузундан тывазынче очулдуруп тура, тибет сөзүглелдер-биле шүүштүргеш, тыва очулгага эдилгелерни киирип, немээн.	Кызыл: Тувинское книжное издательство, 2006. – 272 ар.
--	--	--	--

1.2.2. Тибет дылдан тыва дылче очулдурган номнар

	Пэндэ Гуалцен. Алдын Чула	Перевод с тибетского на тувинский Д.М. Уванчаа Составитель С.Ч.Донгак	Кызыл: Тываның Ю.Ш.Кюнзегеш аттыг ном үндүрер чери, 2008.

1.2.3. Немец дылдан орус дылче, орус дылдан тыва дылче очулдурган номнар

	«Лопсан Чамзы Камбы» Туптен Наван кешпи Очалаңның Хүртүзү	Немец дылдан орус дылче очулгазы: А.Пубанц (кенин Лопсан Гендун) Орус дылдан тыва дылче очулгазы Чотпун- оол оглу Чочагар	Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 2007.
--	--	---	---

1.2.4. Англи дылдан орус дылче, орус дылдан тыва дылче очулдурган номнар

	Чырыткылыг Далай-Лама. Буддийжи практика. Бүрүн эчис сорулгалыг амыдыралче орук.	Англи дылдан орус дылче очулга – А.Капандзе Орус дылдан тыва дылче очулга – Н.Куулар	Кызыл: Тываның Ю.Ш.Кюнзегеш аттыг ном үндүрер чери, 2014- 236 ар.
	Дезигде Хосталга ыдыктыг Далай- Ламаның бижээни намдары	Перевод с английского на русский – Ф.Железнова 1992 Перевод с русского на	Кызыл: Отпечатано в ООО «ПИК ОФСЕТ», 2016.

		тувинский и ответственный редактор С.Ч.Донгак 2016	
	Өөредилгениң хүртүзү. геше Чамба Тинлей Ванчен Арыг угаанче оруктун чадалары	Перевод с английского на русский Б.Дондокова 1994 Перевод с русского на тувинский Чочагар Чотпун-оол 2005	Кызыл: Тываполиграф, 2007.
	Геше Джампа Тинлей. Буддизм. Амыдыралга ажыктыг дөрт алыс шын.	Перевод с английского на русский Б.И.Дондокова. Перевод с русского на тувинский Р.Д.Демчик	Кызыл: Тываның Ю.Ш.Кюнзегеш аттыг ном үндүрер чери , 2008.
	Дээрги-Бурганга мөргүлдер ному	Англи дылдан орус дылче - Алдынай Ондар, Спартак Оюн очулдурган Орус дылдан тыва дылче – Валерия Кулундарий очулдурган Виталий Войнов чыып тургускан	Кызыл: 2013.

I.2.5. Тыва дыл кырынга чогааттыг болгаш парлаттыг номнар

	Орус Куулар Сарыг шажын өөредииниң эге билиглери	Тыва дылда Дептерни парлалгага Бегзин-оол А.С. белеткээн	Кызыл: Тыва Республиканың парлалга болгаш ном типографиязы. – 1992,
--	---	---	--

			144ар.
	С.К.Серенот Буддизмнің тайылбырлыг словары	Тыва дыл кырында Редактор Н.Ш.Куулар	Отпечатано в типографии ИП Ооржак Р.К.— Кызыл, 2011. — 126 ар.
	Ламаларның болгаш Хамнарның авыяастыг чоруу	На тувинском языке Редактор: М.Делег.	Кызыл: Типография , 1961.
	С.К.Серенот Сарыг шажын хүрээлериниң тудуг уран чүүлү, каасталгалары болгаш лама башкыларның идик-хеви, эт- херексели	На тувинском языке Редактор Н.Ш.Куулар	Кызыл, 2016.

Бо айыткан ажылдардан болгаш өске-даа парлаан сөзүглелдерниң уруглар кижизидилгезинге ужур-дузалыг.

Шилип каан сөзүглелдер анаа-ла буддизмнің философиязындан өөредиглер, чажыт билиглер эвес, тыва чоннуң улусчу педагогиказында кирип турар ёзу-чурумнар-биле каттыжып, харын-даа ону тодаргайы-биле көргүзүп турар, амыдыралчы ужур-уткалыг, дузалыг. Дыка хөй чылдарда хоруп каан турган чүдүлгениң ажык-чарлыг үеде парлаттынып үнүп турар сөзүглелдерни өөредилгеге чоннуң сагыш-сеткил культуразы кылдыр ажыглаары тыва өөреникчилерге ажыктыг деп бодал

Түңнел

Сарыг шажын Тывага катап тургустунгандан бээр элээн сайзыралда келгенин шажын ниитилелдери, дуган-хүрээлерниң байдалы, тускай өөредилге черлерин доозуп алгылаан аныяк лама башкыларның саны нептерээн. Бистиң тыва чонувустун чүдүлге-сүзүглелге сонуургалы база өзүп турар. Бо хүннерге чедир очулгазы колдуу орус дылды таварыштыр кылдынып турган болза, чоокку үеде тибет, англи дылдарның бодундан дорт тыва дылче очулдуруп эгелээн. Буддизм сөзүглелдери тыва дылда ханы, калбак нептеревээн. Тыва лама башкылар Индияга тибет дыл өөренип ап турар, ынчангаш судурларны тибет дыл кырынга номчуп берип турар. Эрги Тывага база-ла эрги моол азы тибет дылга хурал хураар, судурлар номчуур турган. Тибет дыл кырында номнарны тыва дылче чүгле лама башкылар очулдуруп турарлар.

Буддизм өөренип турган лама башкылар Тибетке өөренип алгаш келген билиглерин чүгле аас-биле тарадып турган. Амгы үеде аас болгаш бижимел хевирлери-биле немежиپ эгелээн.

Шинчилел ажылын кылырда, сарыг-шажынга хамаарышкан номнарның даңзызын чыып, кылган. Ниитизи-биле тыва дылда 20 номнуң даңзызын (Национал библиотеканың каталогтарындан) кылгаш, 4 аңгы дылдан очулдуртунганын илереткен. Орус болгаш тибет дылдан тыва дылче, англи, немец, тибет дылдан орус дылче очулдуртунган, дараазында тыва дылче очулдуруп турары тодараттынган. Тыва дыл кырынга чүгле чаңгыс ном 1992 чылда бижиттингеш, парлаттынган. Ооң автору – Орус Куулар. Ындыг-даа болза ол ном тыптыр бетинде, автор бодунуң билиглерин эрги моол болгаш тибет дылда судурлардан алганы билдингир. Ынчангаш ону аас очулганың үлегери деп болур.

II эге. Очулга сөзүглелдерин өөрөдилге-методиктиг комплексче киирери

Сөөлгү үеде ортумак школага тыва дыл башкылаашкыны өөрөдилге-методиктиг комплекс-биле багай эвес хандырттыган. Аңаа программалар, өөрөдилге номнары, дидактиктиг материалдар (методиктиг сүмелер, диктантылар, эдертиглер база мергежилгелер чыындылары, словарьлар) болгаш янзы-бүрү хевирниң көргүзүг материалдары хамааржыр. Өөрөдилге-методиктиг комплекс башкының ажыл-чорудулгазынга удуртулга болуп, өөрөдилгениң сорулгаларын, угланыышкыннарын боттандыраырга улуг дузаны чедирип турар [Март-оол 2002: 13].

Ниити өөрөдилгениң Федералдыг күрүнениң өөрөдилге стандартында уругнуң бодун боду сайзырадып, билиглерни боду шиңгээдип алыр дээн чүткүлүн деткип, бот-тывынгыр чоруун сайзыратпышаан, келир үеде мергежил чедип алырынче оларның кичээнгейин углаарын чугула деп көргөн [ФГОС]. Ынчангаш бо негелделерни күүседири-биле уруглар-биле ажылдап турар башкы бүрүзү чаңчылчаан аргалар-биле чергелештир чаарттылгалыг методтарны ажыглаары негеттинип турар. Уруглар боттарының билиин сайзырадып, бодалдарын шын илередип билир кылдыр чаңчыктыраырындан аңгыда, долгандыр турар хүрээлелге ээ хамаарылгалыг болурунга кижизидип, төрөөн чериниң, чуртунуң, чонунуң төөгүзү-биле хамаарышкан материалдарны чыып, оларны үнелеп, сайгарып, шинчилел ажылдарын боттары бижип турар кылдыр өөрөдири чугула.

Амгы үеде Россияда эвээш санныг чсоннарның дылдарын башкылаарынче оларны өөрөдилге-методиктиг комплекстер-биле хандырап талазы-биле ажыл чаа үе-чаада келген. Амгы үениң дыл болгаш чогаал талазы-биле шинчилелдерниң түңнелдеринге даянып, предметтер аразының харылзаазын, ниитилелдин этнокультурлуг негелделеринге дүүштүр тургузарын сүмелеп турар. Ол дугайында тускай Концепцияны база хүлээп алган.

II.2.1. 5-ки класска ажыглаар мергежилгелер болгаш дидактиктиг материалдар

Демдек адын өөредириниң белеткели 5-ки класска кандыг? чүлүг? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөр-биле таныжып турар үеде эгелээр. Демдек адының дугайында өөреникчилерниң грамматиктиг билии хевирлеттинер, «демдек ады» деп термин-биле уруглар таныжар, демдек аттарының утказын база харыылаттынар айтырыгларын билип алырлар. Утка талазы-биле чоок болгаш удурланышкак демдек аттарын чугаага ажыглап чаңчыгар. Теманы катаптап тура, 4 дугаар класска алган билиглерин быжыглавышаан, системажыдар база шын бижилгениң болгаш чугаа сайзырадылганының талазы-биле алган билиглерин болгаш чаңчылдарын ханыладыр .

Сорулгалары:

1. «Демдек ады» деп грамматиктиг билиг-биле таныжылга. Демдек адының лексиктиг утказы болгаш харыылаар айтырыглары, чүве ады-биле холбаазы.
2. Демдек адын өске чугаа кезектеринден ылгап билири. Синоним болгаш антоним демдек аттары-биле таныштырып, сөстөрни шын шилип ажыглаарына лексика-стилистиктиг мергежилелерни чорудары.
3. Демдек аттарының тургустунары. Өске чугаа кезектеринден кожомактарның дузазы-биле демдек аттарын тургузарына практиктиг мергежилгелер чорудар. Эң хереглеттингир чогаадылга кожомактарын шын бижири.
4. Аас болгаш бижимел чугаага демдек аттарын шын ажыглап билиринге өөреникчилерниң чаңчылдарын улам сайзырадыр. Ылгавыр демдектерни көргүзөр сөстөрни ажыглап тургаш, кандыг-бир чүвениң дугайында тодарадып бижири.

Демдек аттарын өөредип турда, башкының мурнунда мындыг сорулгалар тургустунуп турар: демдек аттарының утказын уругларга тода тайылбырлаар; демдек аттарын аас болгаш бижимел чугаага шын ажыглап билириниң чанчылдарын сайзырадыр; чүве ады биле демдек адының холбаазын уругларга билиндирер; демдек аттарының чамдык чогаадылга кожомактарын

шын бижиир кылдыр уругларны чанчыктырар; уругларның сөс курлавырын байыдар; өөреникчилерниң чугаазын антонимнер, синонимнер-биле байыдар [10, 6].

Демдек адын өөредиринге темаларны шактарга чижеглей хувааганы

Темалар

Шактар саны

1. Демдек адының утказы болгаш грамматиктиг демдектери - 1шак
2. Нарын демдек аттары – 1 шак
3. Шынарның болгаш хамаарылганың демдек аттары – 1 шак
4. Демдек адының чадалары – 1 шак3
5. Диктант – 1 шак

(Шупту – 5 шак иштинде өөредир)

Харылзаалыг чугаа сайзырадылгазындан база чогаал кичээлинден 1-1 шак алгаш, демдек адынга аян-чорук кичээлин эртирип болур.

Демдек адынга өөреникчилерниң шингээдип алыр ужурлуг дүрүмнери. Демдек адының ужур-утказы болгаш грамматиктиг демдектери.

Теманы тайылбырлап эгелээрде, индукция методун ажыглаза эки.

- Садыгда кандыг өңнүг пөстөр барыл?
- Кызыл, ак, көк, сарыг (өөреникчилер адап турар үеде, башкы янзы-бүрү өңнерлиг союндактарны азы саазыннарны көргүзүп турар болза улам эки).
- Чүвелерниң өңүн көргүзер бо сөстөр кандыг? деп айтырыгга харыылыттанар.

Малдың чүзүнүн көргүскен сөстөр (кандыг?): ала, шилги, хоор, доруг, шокар, хүрең.

Чүвениң шынарын көргүзер сөстөр (кандыг?): быжыг, хээрек, аар, чиик, эки, багай, эрестиг, шүшпөң, мөге, чаа, эрги.

Хевирин көргүскен сөстөр: Чижелээрге, кижиниң даштыкы хевирин (кандыг?): узун, кыска, шилгедек, чоон, органзымаар.

Кижиниң иштики аажы-чаңын көргүскен сөстөр (кандыг?): хөглүг, томаанныг, бүдүштүг, мөзүлүг, чазык.

Бо беседаның түңнелин башкы үндүрер:

- Кандыг - кандыг бөлүк сөстөр көрдүвүс?

- Чувелерниң өңүн, чүзүнүн, шынарын, хевирин, кижилерниң аажы-чаңын илередир сөстөр.

Ол-ла сөстөр шупту кандыг? деп айтырыгга харыылаттынар деп түннел үндүрер. Ол түннелге даянгаш, ам дүрүм үндүрер; чувелерниң ылгавырлыг демдээн, өңүн, чүзүнүн, шынарын, хевирин илередир болгаш кандыг? деп айтырыгга харыылаар сөстөрни демдек ады дээр.

- Ынчаарга, бо үстүндө эгеде (номда эгени көргүзөр) демдек адының ужур-утказы дээн-дир, өске сөстөр - биле чүү деп болурул?

- Ужур - утказы, ужур дузазы, херээ деп болур.

- Ынчаарга, демдек адының домак иштинге херээ чүл?

Кол-ла херээ азы ужур-дузазы тодарадылга бооп чоруурун чугаалажыр: Пионерлер үргүлчү кызыл галстуктуг чоруур. Машпак - оол мөге кижиги.

Оон аңгыда домакка сөглөкчи болу бергилээр: Пөш кезээде ногаан. Чечектерниң хөйү кызыл.

- Демдек адының грамматиктиг демдектери деп чүл, ону өскээр чугаалаарга, чүү дээни ол?

- Демдек адын өске сөстөрдөн ылгаары, өске сөстөрдөн ылгалы, танып билип алырының онзагай демдээ дээн-дир.

Онзагай демдектерин тодарадып чугаалажыр:

1) чувелерниң ылгавырлыг демдээн, өңүн, чүзүнүн, шынарын, хевирин илередир;

2) демдек аттары кандыг? деп айтырыгга харыылаттынары-биле өске сөстөрдөн ылгалып чоруур.

Демдек адын өөредип тургаш, ооң ниити чугаа домакка, ылаңгыя чечен чогаалга улуг-ужур дузалыын өөреникчилерге көргүзөр. Чижээ: Кайгамчык чараш Мергенниң аянында турар бистин багай чадырывыска чедип келириниң мурнунда, кызыл маадырны кырынга мундуруп алгаш, калбак ховуларны кижилдир, кадыр дагларны ажилдыр дыка-ла ырак черден келген-дир сен кылдыр бодап айтче көргөн мен. (С.Т.)

Демдек ады - дээрге чүвелерниң шынарын болгаш демдээн көргүзөр чугаа кезээ болур. Демдек аттары чүве аттары-биле каттышкаш, ол чүве аттарының көргүзүп турар чүвелерин тайылбырлаар: кызыл чечек, чолдак тон, делгем хову. Демдек аттары домакка тодарадылга бооп чоруур.

Чижектер: Харлыг ховуда тевелер көстүп чор. Дага чок аъттар ол болгаш тулаалыг черлерге тайып чорааннар. (Л. Кокышев. Аринаның амыдыралы. Очул-Мерген Доржу).

Чамдыкта демдек аттары кылыг сөстери - биле каттыжар болгаш ынчан кылдыныгны тайылбырлап чоруур: эки чурттаар, шыдамык ажылдаар, бодамчалыг кылыр. Ынчангаш демдек аттары домакка байдал бооп киргилээн чоруур.

Чижектер: Оолдар дош кыры-биле оваарымчалыг чоруп орган.

Кара - Дагны дорт-ла ажыптивыс. (М.Мендуме Тайганың ээзи.)

Чамдык өске дылдарга бодаарга, тыва дылда демдек аттары наречиелиг болгаш чүве аттарындан тода ылгалы кошкак. Ынчалза-даа сөс чогаадыр аргалары, ниити семантиказы - биле база кол функциязы - биле демдек аттары черле тускай чугаа кезээ болур дээринге маргылдаа чок. Чүве аттары-биле дорт харылзаалы база тускай чадаларлыы демдек аттарының тускай чугаа кезээ болурун улам тода херечилеп турар.

Тыва дылда демдек ады кирген тывызыктыг дидактиктиг оюннар 5-ки класска демдек ады кирген тывызыктыг дидактиктиг оюннарны кичээлдерге ажыглаары уругларның кичээлге туруптар болгаш чалгаараар чоруун болдурбазынга улуг ужур-дузалыг.

5 дугаар класска эге школадан чаа шилчип келген уругларга ону удаа-дараа ажыглаары таарымчалыг болур деп санаар бис. Ынчангаш кичээлдерге демдек ады кирген тывызыктыг дидактиктиг оюннар хевирлерин ажыглаары уругларны оожургадып, чаа башкылар-биле чоокшулажып, билчип алырынга, оларның чаа негелделеринге, аажы-чаңынга чаңчыгып алырынга улуг деткимче болур болгаш ужур-дузалыг деп практик башкылар көргөн [19, 18].

Демдек аттарын 5 дугаар класска өөредип тургаш, дараазында тывызык кирген дидактиктиг оюн хевирин ажыглап болур.

“Кым эң дүргенил?”

1 дугаар хевири:

Сорулгазы: Уругларның медереп билир чоруун сайзырадыр, коллективизмге кижизидер.

Дүрүмү: Классты ийи азы үш одуругга чарып алыр. Одуруг бүрүзүнге бир-бир тывызыктарны адап бергеш, ээлчег ёзугаар демдек аттары кирген тывызыктарны ушта бижиир даалганы бээр. Кайы одуруг дүрген болгаш шын күүседиптер болдур, олар тиилекчи болур.

1-ги одуруг – Аьдымның кижени –

Ында-мында 7 көктешкилиг

2-ги одуруг – Дендии күштүг

Девиденчиг үннүг

3-кү одуруг – Дээр аьдының

Дугазы чараш деп бердинген тывызыктардан демдек аттарын ушта бижиир

Бо-ла оюннуң 2-ги хевири

Онаалгазы: Берген демдек ады кирген тывызыктарны темалыг бөлүктеринин аайы-биле ушта бижиир. 1-ги одуруг – малдың чүзүнүн көргүскен, 2-ги одуруг – чүвелернин демдээн көргүскен. Кайы одуруг мурнааныл, тиилээн болур.

«Бир базым»

Бо оюнну 2 дугаар класска демдек аттарын өөредип тургаш, ажыглап болур.

Сорулгазы: Уругларның сагынгыр-тывынгыр чоруун сайзырадыр, оларның бот идепкейин бедидер.

Ойнаарының дүрүмү: Одуруг бүрүзүнден-не бир өөреникчини самбыраже кыйгырар. Бирги одуругнуң төлээзи базым баскаш-ла, бир демдек ады кирген тывызык адаар. Улай-улай адаар, а бир эвес соксаш кынныр болза,

дараазында одуругнуң төлээзи ойнап эгелээр. Эң хөй базым кылып, демдек аттарын адаан өөреникчи тиилекчи болур, ынчангаш анаа демдекти салыр.

«Алфавит»

Сорулгазы: Дүрген болгаш шын боданыр чорукка уругларны кижизидер.

Дүрүмү: Ук оюнну база ийи азы үш одуруг аразынга чорудуп болур. Команда бүрүзүнге демдек аттары бижип каан саазыннарны үлөп бээр. Бердинген кыска үениң иштинде ол демдек аттарының эге үжүктерин, командаларның киржикчилери алфавит аайы-биле чыскаай туруптарлар. Мурнай болгаш шын турупкан команда тиилекчи болур. Бир эвес өөреникчилерниң саны дүүшпейн баар болза, киржикчилер ийи катап онаалганы күүседип болур. Бо оюнну 5 дугаар класстың өөреникчилеринге ажыглаар болза, тааржыр.

Чижээ: Борбак, төгерик, бедик, делгем, терең, найырал, шокар, ак, чаагай, хөглүг, ажынчак, тенек, томаанныг, ыргак, чолдак дээш оон-даа өске.

«Хуулгаазын сөс»

Онаалгазы: Демдек аттарындан тывызыктар чогаадып тургузар.

Оюннуң дүрүмү: Ук оюнну база командаларга чарып алыр.

Чижээ, бердинген демдек адындан бодунуң чогааткан тывызыын эштеринге тыптырар.

Салдыг – ашак эвес,

Сыргалыг – кадай эвес

Тыва дылда демдек адын 5-ги класска өөредип тургаш, тывызык кирген дидактиктиг оюннарның хевирлерин канчалдыр-даа чогаадып ап болур, ук чүүл башкының чогаадыкчы, тывынгыр чоруу-биле дорт харылзаалыг, ол ышкаш өөредип турар айтырыынга хамаарыштыр кандыг сорулга салып алганындан база хамааржыр. Дидактиктиг оюннарның янзы-бүрү хевирлери уругларның чалгаараар чоруун чок болдуруп, кичээнгейин хаара тудуп алырынга, өөредип турар темага сонуургалын оттурарынга улуг ужур-дузалыг болур [1, 15].

Ынчангаш, 5-ки класска демдек ады деп теманы өөренип тургаш ажыглаар мергежилгелер болгаш дидактиктиг материалдар номда

бердингенинден аңгыда, уругларга теманы ханы билип алырынга бодумнун чижектеримни курс ажылында киирдим.

Лхаваң Цэриңниң тыва дылче очулдуртунган «Чылдар демдээ болгаш кижиниң бүдүжү» деп номундан чижектерни 5-ки класска «Демдек ады» деп теманы өөренип тургаш, немелде мергежилгелер кылдыр киирип алыр болза артык эвес.

Чижелээрге:

Мергежилге 1: Онаалгазы: Бердинген демдек аттары-биле домактардан чогаадыңар, олар кандыг темалыг бөлүктөргө хамааржырыл тодарадыңар:

Моңзугур, дыдыраш, сыпыгыр, бедик, секпелдиг, чинге, кадыр, узун.

Мергежилге 2: Онаалгазы: Кижиниң мага-бодунун тус-тус кезектериниң шынарын илередир демдек аттарындан немеп бижинер, демдек аттарының кайы темалыг бөлүктөрүн хөйү-биле ажыглаттынып турарын аас-биле хынаңар:

Чижээ: Чаак (борбак, бопугур, кызыл, мешпек, оңгак, сыртылааштыг).

Думчук: _____

Карак: _____

Баш: _____

Бут: _____

Хол: _____

Салаалар: _____

Үстүндө бердинген мергежилгелерни кылдырып тура, уругларның сагынгыр, тывынгыр, чогаадыкчы чоруун сайзырадып болур. Мергежилгелерни кылдыртканының соонда уругларның билиин быжыктырып ажыглап болур.

II.2.2. 6-гы класска ажыглаар мергежилгелер болгаш дидактиктиг материалдар

2018 чылда чаа парлаттынган өөредилге номнарындан 6-гы класстың тыва дыл номунда сарыг шажынга хамаарышкан лексиканың чамдык

бөлүктөрүн үлөгерлеттинген лексиканы өөренип тургаш, моол дылдан үлөгерлээн сөстөр болгаш моол дылды таварыштыр тибет дылдан үлөгерлээшкіннер-биле таныжар. Оларны бурганнар, судурлар, эдилелдер, херекселдер, буддисчи эрге-дужаал, байырлалдар, ёзулалдар, хөгжүм херекселдериниң аттары деп бөлүктөй берген. Оларны быжыглап, катаптаары-биле 5 мергежилге берген. Уругларның хар-назынының аайы-биле чүгле сөс курлавырынга чаа сөстөр киирер ажылдар таарымчалыг. Өөредиглиг кол темазы – тибет дылдан үлөгерлээшкіннер. Маңаа немей оларның тыва дылга кирип келгениниң чылдагааннарын өөреникчилерге тайылбырлаары улуг бергедээшкін чок деп санап болур. Чүгө дээрге олар предметтер аразында харылзааны медереп билиптер апарган назылыг, «Основы религиозных культур и светской этики» деп предметти 4-5 дугаар класстарга тускай өөренип эрткен болгаш тайылбырлар оларга эки билдингир болур ужурлуг. Бир эвес тускай шилип алыр болза, «Основы буддийской культуры» деп предметти тодаргай темалар өөренир аргалыг.

Буддизм өөредиглеринге үндезилеттинген кижиниң мөзү-шынарының дугайында 3 сөзүглел кирген. Ол 40 дугаар арында тибет уктуг сөстөрнүң тыва дылче үлөгерлеттингениниң чылдагааннарын болгаш сарыг шажынга хамаарышкан лексиканын темалыг бөлүктөрүн киирген.

Ынчангаш 6-гы класска кылыг сөзү деп теманы өөренип тургаш ажыглаар мергежилгелер болгаш дидактиктиг материалдар номда бердингенинден аңгыда, уругларга теманы ханы билип алырынга бодумнуң чижектерни мында киирген.

Лхаваң Цэриң «Чылдар демдээ болгаш кижиниң бүдүжү» деп номдан чижектерни 6-гы класска «Кылыг сөзү» деп теманы өөренип тургаш, немелде мергежилгелер кылдыр киирип алыр болза артык эвес. Өөренип эрткени тускай чугаа кезээ кылыг сөзү дугайында билиглерни улам ханы билиндирип, уругларның бот-идекпейиниң дузазы-биле сөс каттыжыышкыны деп билигни базы ханы билип, угаап алыр. Уругларның

хайгаараар, деңнээр, түннел үндүрер ажыл-чорудулгазын деткип сайзырадыры.

Мергежилге 1:

Онаалгазы: Дараазында домактардан кылыг сөстөрүн ушта бижиир.

- 1) Күске чылдыг кижиге ажыт-чажыт чок болур, чүвени дорт чугаалаар.
- 2) Тоолай чылдыг эр кижилер ажыл-агыйга кызымак болур.
- 3) Ыт чылдыг кижинин өөрүшкү-маңнайлыг аажы-чаңынга өске кижилер таарзынар база өске кижилернин сеткил-сагыжын олар чаалап ап шыдаптар.

Ол ышкаш Лхаваң Цэрин «Чылдар демдээ болгаш кижинин бүдүжү» деп номдан кылыг сөстөрү кирген дидактиктиг оюннарны көрдүвүс:

Оюн «Кым хөй билирил?»

Онаалгазы: Кандыг-бир мага-боттуң кезээниң адын бергеш, оларга хамаарыштыр кылыг сөзүн чечени тып шыдаарыл, бижидер. Эгелээрде эн мурнунда кижиге саазын бээр (дүрген чорудар).

Чижээ: Карак- көөр.

Кулак-...

Хол-...

Бут-...

Баш-...

Бут-...

Бо оюн кылыг сөзүн өөренип тургаш чаа өөрөнгөн-даа, катаптаашкын-даа үезинде чорудар болза кончуг ажыктыг деп санап көрдүвүс.

«Уругларның иштиги делегейинче долгандыр турар делегей дугайында билиишकिनер, көрүүшкүннер агып кирер улуг чырык соңга - дидактиктиг оюннар» деп, В.А. Сухомлинский чугаалаан [11,53].

Оюн уругларның амыдыралында улуг черни ээлеп турар. Оюн уругларның психологтуг туруушкунун чиигедир, өөреникчилернин бот – хыналдазын сайзырадыр, боданырынче чүткүлүн көдүрер.

Кичээлдерге янзы-бүрү оюннарны чорудуп болур. Ооң иштинден тыва дыл кичээлдеринге грамматиктиг, дидактиктиг, сюжеттиг дээш оон-да өске хевирлери улуг ужур-дузалыг.

Грамматиктиг оюннар уругларның боданыр аргазын көдүрүп, сөстөрни, оларның шын бижилгезин сактып алырынга, грамматиктиг дүрүмнерни шиңгээдиринге өөредип, шынчы, эш-өөрү дээш сагыш човаачал чорукка, кызымак чоруун, ажылгырын көдүреринге кижизидип, башкы-биле өөреникчини чоокшулаштырар.

II.2.4. 7-ги класска ажыглаар мергежилгелер болгаш дидактиктиг материалдар

Үстүкү класстарга сөзүглелдер-биле ажылдаары таарымчалыг, чүге дээрге сарыг шажын өөредиглеринде тыва кижиниң аажы-чаңын хевирлээринге улуг салдарлыг болган чүүлдер хөй санныг. Амгы үеде Чырыткылыг Далай-Лама башкының лекцияларын англи дылдан орус дылче очулдургаш, тускай номнар кылдыр үндүрүп турар апарган. Оларның аразында «Этика для нового тысячелетия» (2001), «Больше чем религия. Этика для всего мира» (2016) деп номнары кижини төрөлгөтөнниң сагыш-сеткил культуразының база бир улуг өнчүзү апарган деп болур. Оларның кижизидилгелиг утказы үнелеп четпес өөредиглиг болганда, уруглар кижизидилгезинге таарымчалыг. Бо номнар тыва дылче очулдуртунмаан болганда, оларның чамдык кыска кезектерин уругларның хар-назынын барымдаалап, чогуур темаларга канчаар ажыглап болурун сүмелээн. Кичээлдер дыл талазы-биле билиглер бээр кол сорулгалыг болганда, онаалгаларны ук темаже углап бээри чугула.

Амгы төрөөн дылдарны башкылаарының концепциясында өөреникчилерниң коммуникативтиг компетенциязын хевирлээринче кол кичээнгейни углап турар. Ынчангаш сөзүглел-биле ажыл өөреникчилерниң харылзаалыг чугаазын сайзырадырынга кол черни ээлээр. Эң ылаңгыя чогаадыгларның угаап-боданыышкын янзызын тургузуп өөренири

таарымчалыг. Маңаа буддизмнің өөредиин эгелеп тура, башкылар чамдык ажыктыг сүмелер бээрин ажыглап болур.

Мергежилге. Адаанда сөзүглелди номчуңар. Кол утказын кайы домактар, сөс каттыжыышкыннары, сөстөр илередип турарыл? Ол дүлгүүр сөстөрни ушта бижиңер.

Буддизмнің номнарын канчаар шыгжаарыл?

Будданың Өөредии – Дхарма – човуландан адырлып алырынга Силерге болгаш өскелерге дузалаар ыдыктыг эм-дир. Оларны кандыг-даа дылда бижип каан болза, Будданың Өөредии бар бүгү-ле номнарга хамаарылга хүндүткелдиг болур херек. Оларны шалага азы сандай кырынга салып болбас, оларның кырынга чүнү-даа – Будданың омур-хевирин, чуруктарын безин салып болбас. Арыннары ажыдарда, салааны чараа-биле өттүрүп болбас. Өөредигниң номнарын Будда Бурганның омур-хевириниң дөрде турар дүжүлгезинге азы хүндүткелдиг черге шыгжаар херек. Үрели берген азы орлу берген ыдыктыг номнарны узуткаары херек апарган болза, ону бок хумунунче киир октаптар орнунга, өрттедипкени дээр болур. ;

Өске чүдүлгелерниң ыдыктыг номнарын база шак-ла ынчаар хүндүлээр херек.

Немелде онаалгалар.

Айтырыг: «Будданың Өөредии – ыдыктыг эм-дир» деп угаадыгны канчаар билип алдыңар?

Хары: Буддизмнің өөредиинде, эң ылаңгыя философиясында кижиниң чуртталгазында тургустунуп кээр янзы-бүрү байдалдарга бодун шын алдынып, бодунуң угаан-медерелин сайзырадыр билиглерни берип турар. Ынчангаш бистиң чуртталгавыска дузалаар эм деп билип ап болур.

Айтырыг: Өске чүдүлгелерниң ыдыктыг номнары дээрге кайы номнарны ынча деп адап турар-дыр?

Хары: Буддизмде – судурлар, оларның чамдыктарының аттары: Доржу-Чопта азы Алмазная сутра, Канчыыр, Данчыыр; Христиан шажында – Библия

(тыва дылче очулдуруп каан), оон кезектери – Новый завет, Старый завет; исламда – Коран.

Айтырыг: Бо чагыг-сүме ыдыктыг номнардан аңгыда, оон өске кандыг номнарга хамааржыр деп бодаар силер? Оон өске кандыг дүрүмнөр билир силер?

Хары: Өөрөдилге номнарынга хамаарыштыр, черле шупту номнарга хамаарыштыр база, оларны арыг-силиг эдилээр, арыннарын сыкпас, хирлендирбес, хирлиг хол-биле тутпас, өл-шык черге салбас. Дараазында ажыглаар улуска арыг номну тударга безин, сагышка өөрүнчүг, эки.

Башкының түңнел сөзү: Шын-дыр, бо бичии туруңарда-ла билип алган, сагып чоруур дүрүмнөриңер-дир. Мында чүгле ыдыктыг номнарга хамаарыштыр тускай дүрүмнөрни база берген, ынчангаш амыдыралыңарга ажыктыг сүме алган-дыр силер. Ону сагып чоруур болзуңарза, эр-хей-дир силер.

Мергежилге. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчуңар. Кол утказын кайы домактар, сөс каттыжыышкыннары, сөстөр илередип турарыл? Ол дүлгүүр сөстөрни ушта бижинер.

Мергежилге. Дараазында чүүлдү номчааш, өг-бүлөңерде ындыг ёзулалдарны чорудуп турарын араңарда чугаалажыңар. Бо ёзулал бойдус камгалалынга кандыг салдарлыгыл деп сайгарылгадан чорудуңар. Оон түңнелдерин кысказы-биле эдертиг кылдыр бижинер.

Дагылгалыг черлер

Сарыг шажынның өөредиин ёзугаар алырга, бүгү-ле бойдус, арга-арыглар, хову, шөлдер, даглар, хемнөр, тайга, таңдылар, харын-даа чаңгыс ыяш, чаңгыс даш безин хире-чергези-биле угаан-медерелдиг, бүрүлбаазын ээлерлиг. Кижилерниң кылып, бүдүрүп алган чамдык чүүлдери безин ээлени бээр. Ындыг ээлер кижилерниң хүндүлээнинге байырлаар, дорамчылаанынга килеңнээр. Ынчангаш оларже аыш-чемниң дээжизин өргүп, чажыын чажып,

саңын салып, дагып, тейлеп турар. Эң ылаңгыя улуг-улуг танды тайгаларны, хемнер, хөлдөрни ниити кожуун, сумулар дагып, харын-даа Саян, Танды ышкаш улуг тандыларны, Улуг-Хем ышкаш улуг хемнерни мырыңай күрүне хемчээлинге дагып болур ужурлуг.

Оон ылгалыштыр кезек-кезек кижилер боттарының чурттап турар девискээринде кол-кол байырымныг, тода, чараш дагларны, хемнер, суглар баштарын боттарынын кылып, бүдүрүп алган хүрээлерин, овааларын, бугаларының үнгөн дөстөрүн, хуу кижилер тел ыяштарны, кара суглар баштарын, от чаячызын дагыдып чоруур. Оон ыңай тураскаалдыг черлерниң көжээ хорумнарының чамдыктарын база дагыыр.

Ындыг болза-даа ында дагып болбас, харын-даа ужур-чурумга удурланышкак көжээ хорумнар база тургулаар. Оон ыңай дагылгалыг чер бүрүзүнүн чоок-кавызындан өл ыяш кезип, даш ап болбас, дилең-хиртээл болур. Оон аңнаар, балыктаар дээн кижилер безин ол черниң ээлеринден сеткил-сагыжы-биле дилег кылып, ынаар чажыын чажып, саңын салып, чалбарааш, эгелээр. Тайга тандылар, чер, суглар дагыыры дээрге, ону билир эртем-билиглиг ламаларның, оон тускай номнарын номчуп тургаш дагып турары танды, тайгаларының, чер, сугларының ээлерин чалап, кыйгырып эк|кеп, оларга дээжи делгеп, саң салып, сержим өргүп, улуг хүндүткел-биле ашкарып, чемгерип, найырладып, байырладып, бүгү чаагай чүүлдерни хайырлаарын, амытанны амыржыдып, ажы-төлдү доруктуржуп, азырааи малды мендижидип, баък чүүлдерни, хай-бачыт, ханаа-думаа, аарыг-аржык, ажар-бужарны чайладырын дилеп турары ол (*Куулар Орус*).

Немелде онаалгалар. Сөзүглелде чүге хөй санныг биче сектер салганыл? Оларның ажыглаанының дүрүмнерин чугаалаңар.

Сөзүглел чаңгыс аймак кежигүннер деп темага таарымчалыг, мында чаңгыс аймак сөглекчилер, немелделер хөйү-биле кирген. Ынчангаш нарынчылтыг домак деп теманың соонда катаптаашкын кичээлинге ажыглап болур.

Мергежилге. Дараазында буддист кижиниң билири ужурлуг чуртталганың дүрүмнерин номчуп таныжыңар. Номчуурда, саннарны шын чугаалаарын утпаңар: *бирээде* азы *бир дугаарында* дээн хевирлиг кириилделерни ажыглаңар. Сөзүглелдин дүлгүүр сөстөрүн тодараткаш, ушта бижиپ алыңар.

Кылырга түңнели нүгүлдүг болур 10 кара үүлө

Буддист кижини ону кылырындан ойталаар **10 кара үүлө**ни адаанда киригеп.

I. Мага-бот-биле кылдынар 3 багай үүлөлөр.

1. Амылыг амытанның амы-тынын үзери.
2. Оорлаары.
3. Эр-херээжсн харылзааны шын эвес кылыры. Ылаңгыя өг-бүлелиг өске кижини-биле харылзажыры аажок улуг нүгүл болур, ынчангаш буддист кижини ону болдурбазын бар шаа-биле кызыдар ужурлуг. Бодунуң кады чурттап орап эжинге шынчы болур.

II. Аас-сөс-биле кылдынар 4 багай үүлөлөр.

1. Мегелээри.
2. Меге-хоп, нүгүл чугаа тарадыры. Ону кылбазы-биле өске кижилерниң аразынга эптежилгени тургузары болгаш оларның ат-алдарын ылап-ла шын сеткилинден алгап, мактаары.
3. Каржы сөстөр чугаалаары.
4. Хоозун, утказы чок, меге үзелдиг чугаа кылыры. Утка чок, хоозуп, меге үзелдиг чугаа аажок хөй үнелиг үе чиир.

III. Сагыш-сеткил-биле бүдүрер 3 багай үүлөлөр.

1. Өске кижиниң эдин алыксаар, хоптак, харам сеткил.
2. Өске улуска хора чедириксээр сеткил.3.
3. Шажынга удурланган меге үзел – ол болза үүлениң (кылдырган чылдагаан-биле бүдө берген түңнелдин) хоойлузунга бүзүрел, сүзүк чогу; Буддалар бар деп чүвеге удурланыры; эрткен болгаш келир

чуртталгалар бар дээрзинге бүзүревези. Бир эвес бо бүгү чүүлдерге кижиниң бүзүрели, сүзүү чок болур болза, ол кижини бодунуң мага-бодунуң, чугаа-домааның, угаан-медерелиниң кылып, бодарадып турар чүүлдерин хайгаараарын кызытпас болур болгаш ооң уржуу-биле боду бодунга болгаш долгандыр турар кижилерге хора чедириптип болур.

Үстүндө айыткан **10 кара үүлөгө** удур **10 ак үүлелер** бар болуп турар. Оларны адаанда киирген.

Кылырга түннели буянныг болур 10 ак үүлө

Буддист кижини **ону** кылыр дээш кызып чоруур 10 ак үүлелер.

I. Мага-бот-биле кылдынар 3 ак үүлелер.

1. Амылыг амытанның амы-тынын камгалаары.
2. Өскелерге бүгү талазы-биле дуза чедирери.
3. Эр-херээжен харылзааны шын кылыры.

II. Аас-сөс-биле кылдынар 4 ак үүлелер.

4. Шынын чугаалаары.
5. Өскелерниң эп-найыралын быжыктылары.
6. Эвилең-ээлдек, хүндүлээчел болуру.
7. Чугаа-соотту чүглө херек үеде уткалыг кылдыр чорудары.

III. Сагыш-сеткил-биле бүдүрер 3 ак үүлелер.

8. Хоптактанмайн, бодунда бар кежиинге сеткил ханып чорууру.
9. Кээргээчел сеткилдиг болуру.
10. Будданың Өөредиин сүзүглээри.

Башкының сөзү: Ук дүрүмнерни чүглө буддисчи, кайы-даа шажынның талалакчызының, кижизиттинген улустуң дүрүмнери деп болур. Харын-даа кижини бүрүзүнүн чуртталгазында хажыдып болбас дүрүмнери деп болур. Бо дугайында бодуңарның бодалдарыңарны чугаалаңар.

Немелде онаалгалар. Сөзүглелде кандыг демдек аттарының дузазы-биле бот-боттарыңа удурланышкак байдалдарны, туруштарны илереткен-дир?

Харыызы: Ак, кара деп антоним демдек аттарының дузазы-биле кижиниң эки, багай шынарларын санап айыткан. Олар кайызы-даа көжүргөн уткаларында ажыглаттынып турар. Дорт утказы – чүвениң өңү. Чижээ: ак хар, ак пөс, кара ыш, кара хөө.

Айтырыг: Ол-ла антоним демдек аттарын ажыглаан кандыг үлегер домактар сактыр-дыр силер?

Харыы: Даг дег караны довук дег ак базар. Чугаа көвүдеди, аксак хой ырады.

Мергежилге. Улусчу педагогиканың Россияга улуг суртаалчызы, үндезилекчизи Геннадий Никандрович Волковтуң буддизм болгаш христиан шажынның дугайында бодалдарын номчуңар. Ооң утказын кысказы-биле тыва дыл кырынга чугаалаңар.

Альберт Эйнштейн предсказывал буддизму великое будущее. В знаменитой двухтомной «Книге для чтения» Л.Н. Толстой приводит более сотни буддийских текстов, преимущественно духовно-нравственного содержания, в которых Будда призывает к пробуждению сердца, очищению мыслей, освобождению себя от недоброжелательства и раздражительности, пробуждению в себе любви не только к людям, но ко всему живому. Всё это так или иначе содержится во всех религиях, в представлениях почти всех гуманистов Об этом свидетельствует, например, обращение Его Святейшества Далай Ламы XIV к калмыцкому народу о необходимости сохранения языка, культуры, обычаев и традиций своих предков. Важно и ценно откровенное признание Его Святейшества о том, что идеологию и религию изобрели люди, а высшая ценность в мире – сам человек.

Знаменательно, что учение Будды в концентрированном виде нашло отражение в десяти заповедях, которые перекликаются с Нагорной проповедью Христа, подчёркивая тем самым общечеловеческую природу заповедей и проповедей.

Первая заповедь; не убивай, береги жизнь всего живого.

Вторая заповедь; не кради, не грабь, не отнимай у людей плоды их труда.

Третья заповедь: будь целомудрен и в мыслях, и в жизни.

Четвёртая заповедь: не лги, говори правду, когда нужно, бесстрашно, но любовно.

Пятая заповедь; не говори дурного о людях и не повторяй того дурного, что говорят о людях.

Седьмая заповедь; не трать время на пустые речи, но говори дело или молчи.

Восьмая заповедь; не будь корыстным и не завидуй, а радуйся благу ближнего.

Девятая заповедь; очищай сердце от злобы, ненависти, люби всех.

Немелде онаалга.

Мону мурнунда күүседип турган мергежилгеде тыва дылда сөзүглел-биле каттай номчуп, деңнеп көрүңер. Утказында дөмөй азы шуут дүүшпес чүүлдерни айтыңар. Бодуңарга кандыг түңнел үндүрүп алдыңар?

Бодалдарның дес-дараалашкак болурун илередир кирилделерниң дузазы-биле домактардан тургузуңар. Чижээ: *Бир дугаарында, ... дээн. Ийи дугаарында, ... Ынчангаш ылгалдыг чүүлдер – , дөмөй чүүлдер –*

Сүмө. Бо сөзүглелдерни өөреникчилер баш бурунгаар номчуп алып кылдыр онаалганы берип алыры чугула. Кичээл үезинде мындыг хакатон эрттиреринге үе эвээш бооп болур. Ынчангаш бо дидактиктиг материалдарны ажыглаарының ийи дугаар оруу – класстан дашкаар ажыл чорудары. Ону дискуссия хевирлиг кылдыр чоруп болур.

Эдертигге белеткээри. Бээр онаалгаларын баш бурунгаар сагындырар. Бодалдарның чурум-чыскаалын, оларның аразында холбаазын айтыр кирилде сөстөр, сөс каттыжышкыннарын (бирээде, ийиде, үште, адак сөөлүндө, мынчап кээрге, мынчангаш, ындыг болганда, чижээ, чижээлээрге, тодаргайлаарга дээн чижектиг) ажыглап тургаш, ол-ла домактардан сөзүглел тургузар. Бо таварылгада грамматиктиг онаалгаларлыг эдертиг азы чогаадыг кылдыр ажыглап болур.

База бир янзы хевирниң онаалгазын кирилделерни өөредип тургаш, 7-ги класска ажыглаар кылдыр немелде мергежилгени сүмелеп турар бис.

Үстүндө онаалгаларда 1. Дыңнадыгның үнгөн дөзүн, ооң кымга хамааржырын айтыр кирилде сөстөр (буддизмнің өөредиин алырга, христиан шажынның өөредиин алырга, ооңуу-биле, силерний-биле алырга, силерний-биле болза дээш оон-даа өске.)

Мергежилге. Тыва чоннуң сагыш-сеткил культуразынга хамаарышкан билиглерни номчуңар. Бо сөзүглелдерни Галина Донгаковна Сундуйнуң тургусканы “Улусчу ужурлар” деп 5-6 класстың номундан алган. Ынчангаш олар силерге билдингир боор. Мында ак, кара деп сөстөр кандыг уткалыг ажыглаттынган-дыр?

Ак сагыш дугайында улусчу билиишкиннер

Менди-чаагай!

Орууңар ак болзун!

(Тыва улустуң йөрээли.)

“Сагыжы ак”, “биче сеткилдиг”, “ак сеткилдиг” деп тывалар кижии экизин ынчаар үнелээр. Кижиниң ак сагыжы кандыг хевирге илерээрил? Өске кижиге азы ал-ботка эки чүве күзээрде, сагыш-сеткилиниң ханызындан йөрөөл, мактал, алгаг, сүзүк сөстөр дузазы-биле илередир. (Г.Сундуй)

Кара сагыш дугайында

Сыяп сеткил — суксадыр, шолук* сеткил — човадыр.

(Тыва улустуң үлегер домаа.)

Кара сагыш дег хоралыг чүве чок. “Улуг чүве сөмү** эки, чүгле улуг сагыш багай” деп, Моолдуң Сенгел тывалары чугаалаар. Туразы улуг, улуургак, хоолургак, адааргак, өжээргек сагыштыг кижилерниң улуска, бурунгаар сайзыралга чедирер хоразы кедергей улуг.

Ындыг кижилер-биле чоок эдержир хамаанчок, чанынга безин турарга халааданчыг. Оларның оо-хоран сөөтери, соок көрүжү, өжээнзирээ

кижилерге “доора чудук” болу бээр. Ынчалза-даа сагыжы кара кижилер, бир дугаарында, боттарынга уржук чедирер.

Үргүлчү бир-ле кижиге адааргаан, бир-ле кижиге өжээргээн, бир-ле чүвеге кылыктанган азы таарышпаан чоруур улустарның сагыжы доктаамал дүвүренчиг байдалга чоруур болганындан нерви системазы дүрген үрелир, кадыкшылы кошкаар, оон кедерезе арны дырышкак, үнү шедиргеленчек, көрүжү сезиктиг, былдамыш апаар. (Г.Сундуй)

Сөстөрнүң тайылбыры.

*Шолук – тенек, кыдыра.

**Сөмү– шуптузу, төдүзү. Алдай тываларының дылында диалект сөс.

Айтырыглар:

1. Кара сагыш деп чүл?
2. Дараазында сөстөрнүң утказын чижектерден кирип тургаш тайылбырлаңар: *улуургак, хоолургак, адааргак, өжээргек.*

Үстүндө мергежилгелер кирилде, чаңгыс аймак кежигүннер деп билиглерни быжыглаарынга ажыглаар кылдыр тургустунган. Ынчангаш түңнел азы катаптаашкын кичээли кылдыр чоруткаш, түңнелинде угаап-боданышкын чогаадыг бижииринге таарымчалыг. Ол ышкаш биче секти ажыглаарынга хамаарышкан билиглерин быжыглаарынга, катаптаарынга эптиг.

II.2.5. 8-9-ку класстарка ажыглаар мергежилгелер болгаш дидактиктиг материалдар

Дараазында киирген дидактиктиг материалдар болгаш оларга таарыштыр тургускан мергежилгелер, онаалгалар уругларның хар-назыны улгадып, абстрактылыг билиглерни шиңгээдип алыр аргазы бедий берген үеде ажыглаттынар.

Мергежилге. Дараазында буддист кижиниң билири уjurлуг өөренириниң дүрүмнерин номчуп таныжыңар.

Буддизмни өөренип чедип келген хуурактарга оларның дагдыныкчыларының кол сүмези бар. Ону мынча деп чугаанаан: «Башкының сөзүн дыңнаар бетинде саваның 3 частырыын кылбаалыңар. Өөредиг үезинде дыдык сава болбас, доңгайтыр салган сава болбас, хирлиг сава болбас».

Чорудуу: Баштай тус-тузунда кыска тайылбыр бээрин дүрүм бүрүзүңгө кылдырар.

Башкының сөзү: Кандыг-даа өөреникчиге дыка ажыктыг чагыг-сүме-дир. Кичээл эгелээр бетинде-ле, мону сактып алыр болза, дыка шын бодун ап, өөредилге ажыктыг болзун, сорулгамны чедип алыйн деп бодап алыр силер. Бо дүрүмнерни бодуңарныы-биле тайылбырлап көрүңерем.

Айтырыг: Чүгө дыдык сава болбазыл?

Харызы – дыдык савага чеже-даа суг кударга, суг савага артпас, агып үнө бээр. Ооң-биле дөмей –чеже-даа айтып, тайылбырлап бээрге, шингээдип, бажыңга доктаадып сиңирбес дээн уткалыг.

Айтырыг: Чүгө доңгайтыр салган сава болбазыл?

Харызы – доңгайтыр салган саваже чеже-даа суг кударга, анаа-ла черже төктүп каар. Ооң-биле дөмей –чеже-даа айтып, тайылбырлап бээрге, бичии-даа билип алыйн деп кыспас дээн уткалыг.

Айтырыг: Чүгө хирлиг сава болбазыл?

Харызы – хирлиг саваже арыг суг кударга, суг арыг болбас, хирлени бээр. Ооң-биле дөмей – бажыңда өске чүве бодап олуар болгаш, өөренип олуар чүүлүн эки билип ап шыдавас дээн уткалыг

Ынчаар сайгарышкан соонда, кижини бүрүзү боттары барымдааларын кирип тургаш, кыска угаап-боданыышкын чогаадыг бижиир. Маңаа чүнү савага дөмөйлээн-дир, арыг сугну чүү чүвеге деңнээн-дир деп айтырыгларны немей салып болур. Сөстүң көжүргөн утказын сагындырары таарымчалыг.

Грамматиктиг онаалгаларны бо-ла сөзүглелге **чылдагаанның, даар байдалдың** тайылбыр домаан өөредип тура, домакты чагырышкан нарын домак кылдыр тургузар онаалга берип болур. Чорудуу:

Башкының сөзү:

Айтырыг: Чүге доңгайтыр салган сава болбазыл?

Харыызы – Доңгайтыр салган сава болбас, чүге дээрге доңгайтыр салган саваже куттунмас, төктүп каар. Кижини база ындыг. Бир эвес өөрөдигени таптыг дыңнап, сиңирип албас болза, билиг чок боор. (Домактарны бижип алыр).

Айтырыг: Кандыг домактар тургустуна берди?

Харыызы – Доңгайтыр салган сава болбас, чүге дээрге доңгайтыр салган саваже куттунмас, төктүп каар. Бо чылдагаанның тайылбыр домаа кирген чагырышкан нарын домак. Тайылбыр домак чүге дээрге деп эвилел-биле кол домакка холбашкан.

Харыызы – Бир эвес өөрөдигени таптыг дыңнап, сиңирип албас болза, билиг чок боор. Бо даар байдалдың тайылбыр домаа кирген чагырышкан нарын домак. Тайылбыр домак Бир эвес, болза деп эвилелдер-биле кол домакка холбашкан.

Айтырыг: Кандыг бижик демдектерин салырыл?

Харыызы – тайылбыр домактарны кол домактардан биче сектер-биле аңгылаар. Чаңгыс аймак куттунмас, төктүп каар; дыңнап, сиңирип албас деп сөглөкчилер аразынга база биче сектер салыр.

Чугааның диалог, полилог, монолог хевирлерин тургустуруп ук темага ажыглап болур. Ынчангаш ук темага хамаарыштыр немелде мергежилгени кылдырып болур. Ук тема 9 класстың өөрөдиге номунда кирген.

Мергежилге. Бир дугаар онаалга. Бо-ла чугааны 4-5 домактан тургустунган монолог кылдыр кижини бүрүзү хевирлеңер. Ийин дугаар онаалга. Эжиң-биле кады аай-дедир айтыржап, тайылбырлажып тургаш, диалог кылдыр тургузуңар. Диалогтун монологтан ылгалын айтыңар. Үш дугаар онаалга. Бо-ла чугааны эштериңер-биле полилог кылдыр тургузуңар. Диалогтан полилогтун ылгалы чүдөл, тайылбырлаңар. дээн онаалганы кылдырар.

Азы дараазында онаалгалыг мергежилгени кылдырып болур. Ону кыска чогаадыг угаап-боданыышкын бижииринге белеткел кылдыр ажыглаттынып болур.

Онаалгазы. Орус дыл кырында Далай-Лама башкының угаадыгларын тывалап канчаар билип алдыңар, кысказы-биле чугаалаарын оралдажыңар. Дараазында ол чугаанарны аннотация азы резюме кылдыр бижиңер.

Херек кырында амыдыралга кижиге өске дылда бижээн чүүлдү номчааш, билип алганы-биле тывалап өске улуска дамчыдып бээр азы кады сайгаржыр байдалдар бо-ла таваржы бээр. Бо чаңчылды сайзырадыр база харылзаалыг чугаа кылып билир кылдыр өөренир. Маңаа чугула чедип алыр чүүлү – чугааның темазынга дүүштүр сайгарып, түңнөп өөредири. Бо дээрге ниити өөрөдиге компетенцияларынга хамааржыр мергежилгелер болур..

Мергежилге. Хүндүткелдиг 14-кү Далай Лама башкының амгы үдеги кижиге төрөлгөтөнниң дугайында бодалдарын орус дыл кырынга номчуңар. Мерген угаанның чагыгларын тывалап канчаар билип алганыңарны чугаалаңар. Чугаага бодалдың үнгөн дөзүн айтыр Далай-лама башкының айтып турары-биле, мээң бодалым-биле, мен бодаарымга дээн чергелиг киририлделерни ажыглаңар.

Дети должны быть благодарны своим матерям и выражать свою благодарность совершением прекрасных поступков.

Мудрые родители, не испытывая злости, могут иногда ругать и даже наказывать своих детей. Это допустимо.

Трудности неизбежны, а потому необходимо воспитывать в себе правильное к ним отношение.

Следуйте вечным трём правилам: а) уважай себя; б) уважай других; в) не уходи от ответственности за свои действия.

Бо мергежилгеге немелде кылдыр чижек мындыг домактарны кирип кагза, улам билдингир болгу дег.

Далай-лама башкының угаадып турары-биле, амыдыралга чайлаш чок бергелер туруп кээр. Ынчангаш оларга шын хамаарылганы кижизидери

чугула. Мен бодаарымга, бергелерни ажып эртип алырынга улуг улустуң чагыг-сүмези база херек. Оларны база дыңнаары чугула. Тыва улустуң «Эргээ өөрениринден, бергээ өөрөн» деп үлегер домаа маңаа долузу-биле чүүлдешкек.

Мында бодалдың үнер дөзүн ийи домак көргүзүп турар: *Далай-лама башкының угаадып турары-биле, Мен бодаарымга,...* биче сек-биле аңгылаар. Ол ышкаш бодалдың дес-дараалай санаашкынын айтыр кирилделерни ажыглап болур: бир дугаарында ..., ийи дугаарында, ... дээн чергелиг. Кыска чогаадыг угаап-боданыышкынны арткан домактарга даянып алгаш, бижиپ эkkээр кылдыр онаалганы дараазында берип болур. Чогаадыгны бодунуң чижектерин, барымдааларын кирип тургаш, немеп болурун база үлегер кылдыр мынчаар кирип болур:

Мындыг хевирлиг мергежилгелерни темалар аайы-биле база өөреникчилерниң хар-назынынга, сайзыралынга дүүштүр 8-9 класстарга бээри таарымчалыг.

Мергежилге. Дараазында чүүлдү номчааш, ооң кол утказын боттарыңар сөзүңер-биле каш домак-биле чугаалаңар. Ооң соонда бо бодалдарга даянып алгаш, боттарыңар «Меңээ аас-кежик дээрге чүл?» деп чогаадыгдан бижиирин оралдажыңар. Бо угаадыгларны хүлээп-даа, хүлээп албайн-даа барып болур силер. Ынчан барымдааларны кирип тургаш, боттарыңарның шынныын бадыткаңар. Ону бодалдың үнген дөзүн айтып, кирилделерни ажыглаарын утпаңар.

Буддийжи практиканы чүү дээш кылырыл?

Аас-кежикти чедип алыр дээш, бир эвес бис бодувусче болгаш долгандыр турар кижилерже кичээнгейлиг көөр болзувусса, ышчан бис, бис шуптувус аас-кежикти күзеп турар-дыр бис деп чүвени билип каар бис. Ынчалза-даа аас-кежикти чүгле чаңгыс күзээри биске аас-кежиктиң бодун чедирип кээп шыдавас, чүге дизе аас-кежикти чедип алыр дээш чедимчелиг

болгаш угаан-сарыылдыг эки аргаларны ажыглаар ужурлуг бис, ынчангаш шак-ла ындыг, үр үе иштинде доктаамал болгаш төнүп читпес аас-кежикке чедире бээр чедимчелиг арга буддизм боду болганының хараазында, ол боду бисти ындыг аргаларга өөредип турар.

Кижиг бүрүзү бис ышкаш аас-кежик күзеп турар деп чүвени кажан бис угаап, билип каанывыста, ынчан бис кижиг чүгле бодунуң аас-кежииниң дугайында сагыш-човаар ындыг-ла кончуг онзагай чылдагааннар чок-тур деп чүвени билип кааптар бис. Кижиг бүрүзү аас-кежикти күзеп турар, ынчангаш бистиң шуптувустуң аравыста ылгал чок.

Ол талазы-биле Ыдыктыг Далай-Лама дараазында чүүлдү чугаалаан: «Амылыг амытан бүрүзү аас-кежик күзеп турар болгаш човулаң күзевейн турар деп мээң бодалымга силерниң кижиг бүрүзү мээң-биле чөпшээрежир боор силер дээрзинге идегеп тур мен. Бис шуптувус бир чүүлге хамаарыштыр чаңгыс аай кады бис – човулаңдан чайлаарынга болгаш аас-кежиктиг болурунга. Даштыкы мага-ботка хамааржыр таалал алыры доктаамал эвес, хензиг када эрге бээр, ооң быжыг дөзү чок, ол мөңгө бооп шыдавас, ынчангаш оон өске, ёзулуг, быжыг, чайгылыш чок аас-кежикти тывар өске аргаларны дилээр херек. Төрүттүнүп келгенивис барымдааның боду-биле-ле бис човулаңче кирип турар бис, ынчалза-даа аас-кежикти чүдүлгө-сүзүкке хамаарыштыр дилеп чоруур кижиг эн-не эки байдалда турар, ол кижиге мага-ботка хамаарыштыр бергедээшкиннерни шыдажып эртери көңүс чиик болур. Бистиң бүгү човулаңнарывыстан мөңгези-биле чашты берип болурувус ындыг чер кайда-даа чок. Угаанны өскертириниң талазы-биле Будданың Өөредииниң биске сүмелеп турары аргаларны бистиң амгы байдалывысты бичиилеп өскертиринге ажыглаарында утка-ла бар.

Бистиң чурттап турарывыс хензиг үе бүрүзү-ле - ол дээрге чылдагааннарның ниити түнүнден үнүп кээп турар байдалдар, болуушкуннар-дыр, ол бистиң чуртталгавыс-тыр. Ол чылдагааннар дээрге-ле - угаанывыстың күчү-күжү, хире- шаа-дыр, биргээр чугаалаарга, буянның азы нүгүлдүг багай үүлелерни, ажил-херектерни угаанывыс-биле

бүдүрүптеривистин көзүлбес арга-шинектери-дир. Кажан, даштыыртан кылдынган чүүлдер тургустунуп келир болза, ынчан сеткилинге таалал азы аарышкы тыптып келир - ол үеде угаанның күчү-күжү идепкей чок байдалда турар. Бир эвес, угаанның ындыг күчү-күжү чок болур болза, даштыыртан чеже-даа факторлар келир болза, таалал азы аарышкы тыптып-даа келбес, чиде-даа бербес болур. Угаанның ындыг күчү-күжүн эрткен үеде кылдынган үүлө-херектер тургузуп каан болур. Бүгү таалалдар болгаш бүгү човуланнар боттарының үндезини-биле угаандан тыптып кээп турарлар. Чүдүлгө-сүзүктү хун бүрүде боттандыраарының аргазы-биле угаанны чурумга хаара тудары - оларның салдары-биле човулаңны тывылдырар күчү-күштүн угаанның агымынга тыптып кээрин болдурбайн турар». («Сарыг шажынны өг-бүлөгө сагыырының ёзу-чаңчылдары» деп номдан.)

Мындыг хевирлиг нарын уткалыг, ынчалза-даа амыдыралчы чүүлдерге даянып, ооң лексиказын, домактарын ажыглап өөреникчилер боттарының бодалдарын илередип өөредири чугула. Ынчан дыка хөй универсалдыг эртем чаңчылдарын чедип ап болур.

Түңнел

Тыва дыл кичээлдеринге ажыглап болур бот ажылдарның хевирлери янзы-бүрү болганындан олар хүн-бүрүде сайзырап турар. Ону ажыглаары – башкы кижиниң уруглар-биле харылзаа тудар ажылының база бир эки оруу болуп турар. Бир кичээлди эрттиргеш-ле кандыг-бир чогаадыкчы бот ажыл хевирин ажыглап, ооң-биле теманы быжыглаарга, өөреникчилерге эки билип, шингээдип алырының талазы-биле чиик болгаш чедимчелиг белең болур. Кандыг-даа эртемниң методиказында класстан дашкаар ажылдар кол черни ээлеп турар. Башкы ол ажылдарны дамчыштыр өөреникчилерниң чогаадыкчы чоруун сайзырадып, билиин быжыглап, делгемчидип, сонuurгалын оттурар.

Буддизмге хамаарышкан янзы-бүрү сөзүглелдерни ажыглаарын сүмелээниниң кол утказы – тыва чоннуң үндезин сагыш-сеткил культуразынга уругларны кижизидери. Тыва чоннуң төөгүзүнде хамнаашкын болгаш буддизм кады ажыглаттынып, хүн бүрүде амыдыралынга янзы-бүрү ёзулалдар, чаңчылдар, байырлалдар кылдыр ажыглаттынып турар. Ынчангаш буддизм сөзүглелдериниң кижизидикчи күжүн ажыглап, дорт суртаал ажылы кылдыр эвес, тыва дыл кичээлдериниң тускай темаларынга ажыглаар дидактиктиг материалдар кылдыр киирген. Ону чедип алырда, грамматиктиг онаалгаларны күүседип тура, сөзүглелдин утказынга хамаарышкан айтырыгларны сайгарып, бодунуң аңаа хамаарылгазын илередир сорулгаларны салган. Сөзүглелдерни класстар аайы-биле киирип, оларга кылдыртыр онаалгаларны башкыларга сүмелээн.

5-6 класстарның өөреникчилеринге чугаа кезектеринге (демдек ады, кылыг сөзү) хамаарышкан мергежилгелерни чогааткан.

7-ги класстың өөреникчилеринге киирилде сөстөр болгаш домактарны өөредип тура ажыглаар харылзаалыг чугаа сайзырадыр онаалгаларны чогааткан.

8-9 класстың өөреникчилеринге диспут чорудар, чогаадыглар, эдертиглер бижиир онаалгаларны тургускан. Ону класстан дашкаар ажылдар

хевирирге, улаштыр класска кылыр мергежилгелер кылдыр берген. Чогаадыглар угаап боданыышкын хевирирге кылдыр бижиттинер болганда, сөзүглелдин утказын сайгарарынче угланган, аңаа өөреникчинин хамаарылгазын көргүзөр айтырыгларны тургускан.

Чамдык таварылгаларда мергежилгелерни канчаар күүседиринин чорудуун үлегер кылдыр берген.

Шилип каан сөзүглелдер анаа-ла буддизмнин философиязындан өөредиглер, чажыт билиглер эвес, тыва чоннуң улусчу педагогиказында кирип турар ёзу-чурумнар-биле каттыжып, харын-даа ону тодаргайы-биле көргүзүп турар, амыдыралчы ужур-уткалыг, дузалыг. Дыка хөй чылдарда хоруп каан турган чүдүлгениң ажык-чарлыг үеде парлаттынып үнүп турар сөзүглелдерни өөредилгеге чоннуң сагыш-сеткил культуразы кылдыр ажыглаары тыва өөреникчилерге ажыктыг деп бодал-биле бо ажылды кылган.

Ажыглаан литература

1. Алдын-оол С.Х. Тыва дылдың методиказы – Кызыл: ТНУЧ, 1972 ар. 126.
2. Бавуу-Сюрюн М.В. Тыва дылга таблицалар болгаш схемалар - Кызыл, 1997.
3. Байыр-оол, С. Тоол маадырларының Наадымы / С. Байыр-оол // Башкы. – 1995. №4 – ар. 29-31.
4. Берзин А. Избранные труды по буддизму и тибетологии. Часть II. Стр. 153. М.В. Монгуш История буддизма в Туве (вторая половина VI – конец XX вв.) – Новосибирск: Наука, 2001. С. 111.
5. Волков Г.Н. Этнопедагогическая пансофия. – Элиста, Калмыцкий государственный университет, 2009. – 576 с.
6. Доржу. А.Д. Чаа стандарттарның негелделери-биле / А.Д. Доржу // Башкы. – 2013. №1 – ар. 34-36.
7. Доржукай Н. Тыва дыл болгаш төрөөн чогаал кичээлдеринге чурук-биле ажыл / Н. Доржукай // Башкы. – 2005. №1 – ар. 22-24.
8. Идам А. Мерген угаан илереткен сөстөр / А. Идам // Башкы. – 2005. №4 – ар. 93-94.
9. История Тувы, том I, II. Новосибирск: «Наука», 2001, 2007.
10. Калзан А.К. О художественных переводах с русского на тувинский язык /А.К. Калзан, Д.С. Куулар // УЗ ТНИИЯЛИ / вып. 10. Кызыл – 1959.
- 11.Калиндуу Ч. Тыва улустуң аас чогаалында кылыг сөзү / Ч. Калиндуу // Башкы. – 2013. №1 – ар. 44-45.
12. Капандзе А., Куулар Н. Чырыткылыг Далай-Лама. Буддийжи практика. Бүрүн эчис сорулгалыг амыдыралче орук. Кызыл – 2014.
13. Кара-оол А.Б. «Авыда Бурганны диргизер дээш...» Кызыл – 2011.
14. Кара-оол В. Ыдык Күштүг Будда Бурган. Кызыл – 2013.
15. Кара-оол Л.С. Термины родства и свойства в тувинском языке. Кызыл – 2006.

16. Куулар О. Сарыг шажын өөредииниң эге билиглери. Кызыл – 1992.
17. Март-оол К.Б. 5-9 класстарга тыва дылды башкылаарының методиказы – Кызыл, 2002.
18. Март-оол К.Б. Ном-биле ажылдаарының аргалары. «Башкы» журналы. – Кызыл, 1999, № 2 ар. 23.
19. Монгуш А. Гумбун хүрээзиниң тыва ламазы. «Шын» солун.
20. Монгуш Г.Ш. Сарыг шажынны өг-бүлеге сагыырының талазы-биле ёзу-чаңчылдар. Кызыл – 2014.
21. Ниити өөредилгениң Федералдыг Күрүне стандарты. Тыва дыл. – Кызыл, 2012. – ар. 32.
22. Ондар Э.Д. Методиктиг сүмелер. “Тыва дыл” ному-биле ажылдаар башкыларга дузаламчы / Э.Д. Ондар – Кызыл, 1989.
23. Ондар Ю.Ш. Школага сөс-биле ажылдаарының чамдык аргалары. «Башкы» журналы – Кызыл, 1996, № 6 ар. 27.
24. Ондар Ю. Сөс-биле ажылдаарының чамдык аргалары / Ю. Ондар // Башкы. – 1996. №6 – ар. 38.
25. Ойдан-оол А.К. Эге школаның 1-4 класстарынга тыва дыл программазы – Кызыл, 1998.
26. Ойдан-оол А.К. Мынчаар сайзырап келген. «Башкы» журналы. – Кызыл, 1996, № 5 – ар. 13-15.
27. Ойдан-оол А.К. Ортумак класс өөреникчилериниң сөс курлавырын байыдарының айтырыглары. «Башкы» журналы. – Кызыл, 1996, № 4 ар. 36.
28. Ойдан-оол А.К. Чугаа кезектерин өөредириниң методиказы. – Кызыл, ТНУЧ, 1982, - ар. 31.
29. Ойдан-оол А. К., Ондар Э.Д. Методиктиг сүмелер. 5 класс – Кызыл, 1990.
30. Орус Куулар Сарыг шажын өөредииниң эге билиглери. Кызыл – 1992.
31. Оюн Л.Ч. «Тывага турган хүрээлер дугайында допчу сактыышкын» ТДЛТЭШИ-ниң Бижимелдер фондузу, 596 дугаарлыг көктег.

32. Пальмбах А.А. К разработке общественно-политической терминологии тувинского литературного языка // УЗ ТНИИЯЛИ / вып.6. Кызыл – 1958.
33. Панькин А. Б. Этнокультурная коннотация образования. Элиста, Калм. Гос. ун-т, 2009. – 380 с.
34. Чооду К.К. Төөгү – дөстүг, төрөл – уктуг. Кызыл – 2008.
35. Сады У.Н. Кичээлге чогаадыкчы көрүш / У.Н. Сады // Башкы. – 2014. №1 – ар. 45-47.
36. Сат Т.Ш. Уругларның чугаазын сайзырадырынга сүмелер «Башкы» журналы. – Кызыл, 1999, № 4 ар. 15-17.
37. Сдобников В.В., Петрова О.В. Теория перевода.- М.: АСТ: Восток – Запад, 2006. – 448 с.
38. Серенот С.К. Шаандагы тыва ламаларның болгаш хүрээлерниң төөгүзү. Кызыл – 2016.
39. Серенот С.К. Сарыг шажынның тайылбырлыг словары. Кызыл – 2010.
40. Сувандии Н.Д., Донгак У.Э. Формирование этнокультурных ценностей учащихся 5 класса в процессе обучения родному языку в поликультурной среде // Вестник Тувинского государственного университета. Педагогические науки. – Кызыл, 2018, №4. – с. 96-101
41. Султанбаева К.И. Опыт исследования этнокультурных традиций в современной тувинской семье // Вестник Тувинского государственного университета. Педагогические науки. – Кызыл, 2016, №4. – с. 25-30
42. Сундуп Д.Ч. Тыва улустуң аас чогаалын школаларга өөредириниң методиказы – Кызыл, 1992.
43. Сундуй Г.Д. Улусу ужурлар. 1-2 класстарга шенелделиг өөредилгелер номчулга ному. – Кызыл, Тувин. книжн. изд-во: 2003. – 151 ар.
44. Сундуй Г.Д. Улусу ужурлар. 5-6 класстарга шенелделиг өөредилгелер номчулга ному. – Кызыл, Тувин. книжн. изд-во: 2005. – 151 ар.

45. Тарыма А.В. Экзотизмы в текстах русских художественных переводов с тувинского языка и произведениях русскоязычных писателей тувы. Кызыл – 2012.
46. Тыва дыл 5-9 класстар. Өөредилге программазы. - Кызыл, 2009.
47. Шаалы А.С. К проблемам тувинского языка и литературы в общеобразовательных учреждениях Республики Тыва // Вестник Тувинского государственного университета. Педагогические науки. – Кызыл, 2011, №1. – с. 92-96
48. Уванчаа Д.М., Донгак С.Ч., Пэндэ Гуалцен Алдын чула. Кызыл – 2008.
49. Урянхай. Тыва дептер, том III, С. 158-159.

О т з ы в
научного руководителя Сурун Алдын-Сай Андреевна,
студентки 5 курса 1 группы филфака ТывГУ

Тема работы Сурун Алдын-Сай отражает реалии сегодняшней религиозной ситуации в Туве. Выпускница занималась вопросами перевода буддийских текстов на тувинский язык. Такая работа актуальна в свете возрождения буддизма, поиска нравственных основ жизни. Буддийские тексты на тувинском языке, едва появившись на свет, становятся частью духовной культуры тувинского народа. Поэтому отбор текстов на данную тематику в качестве дидактических материалов при изучении грамматических тем не вызывает возражения. Выявлен и собран значительный корпус переводных текстов по буддизму. Они доказывают, что тувинцы были и есть полилингвы, до 90-х годов не было письменных переводов буддийской литературы. Они появились только в начале XX века. Не удалось собрать рукописные, синхронные устные переводы на тувинский язык публичных лекций и учений, посвящений, которые стал практиковать Далай-Лама в последнее время.

Если даже эти тексты не будут востребованы авторами-составителями во вновь создаваемых учебно-методических комплектах, то, думаю, они могут быть использованы самими учителями в качестве дополнительного дидактического материала. Дидактические материалы и упражнения соответствуют возрастным особенностям обучающихся.

Ценность работы Сурун Алдын-Сай также в том, что рекомендованы алгоритмы действий при выполнении отдельных упражнений, заданий. Автор также отмечает междисциплинарный подход, опирается на знания, полученные в ходе изучения предметов «Основы религиозных культур и светской этики», «Народоведение».

Работать было сложно особенно на последнем этапе, когда выпускники перешли на дистанционный режим работы, тем самым не имея возможности работать с местными изданиями. Тем не менее, получены неплохие результаты.

Сурун Алдын-Сай изучила достаточное количество специальной литературы как по методике преподавания родного языка, так и по педагогике, переводу. Если бы мы работали хотя бы чуть дольше, то можно было больше сделать в плане филологического анализа текста, но и сделано уже немало за короткий промежуток времени.

ВКР Сурун Алдын-Сай допускается к защите.

Научный руководитель,
д.ф.н, доцент
16.06.2020 г.

Бавуу-Сюрюн М.В.